

**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАРИПОВА МАВЛЮДА БОЙМУРОТОВНА

**НАВОИЙ БАДИИЙ АСАРЛАРИДАГИ ЛИТЕРОНИМЛАРНИНГ
ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ВА ЛИНГВОПОЭТИК ТАДҚИҚИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Бухоро – 2020

УДК: 81`373:003.032:82-
1[=512.133]

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати мундарижаси
Оглавление автореферата диссертации доктора философии (PhD)
Contents of Dissertation Abstract of the Doctor of Philosophy (PhD)

Шарипова Мавлюда Боймуратовна

Навоий бадий асарларидаги литеронимларнинг лексик-семантик ва
лингвопоэтик тадқиқи 5

Sharipova Mavlyuda Boymurotovna

Linguopoetic and lexico-semantic investigation of literonyms in literary works
by Navoiy..... 25

Шарипова Мавлюда Боймуратовна

Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование литеронимов
художественных произведений Навои 43

Эълон қилинган ишлар рўйхати

List of published works
Список опубликованных работ 47

**БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ
PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ**

БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

ШАРИПОВА МАВЛЮДА БОЙМУРОТОВНА

**НАВОИЙ БАДИИЙ АСАРЛАРИДАГИ ЛИТЕРОНИМЛАРНИНГ
ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ВА ЛИНГВОПОЭТИК ТАДҚИҚИ**

10.00.01 – Ўзбек тили

**Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси
АВТОРЕФЕРАТИ**

Бухоро – 2020

Фалсафа доктори (PhD) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2019.1.PhD/Fil696 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Бухоро давлат университетида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) Бухоро давлат университетининг веб-саҳифасида (www.buxdu.uz) ва «Ziyonet» Ахборот таълим порталида (www.ziyonet.uz) жойлаштирилган.

Илмий раҳбар:

Саидов Ёқуб Сиддиқович,
филология фанлари доктори

Расмий оппонентлар:

Раупова Лайло Рахимовна,
филология фанлари доктори, профессор

Жабборов Хўжамурод,
филология фанлари доктори

Етакчи ташкилот:

Самарқанд давлат университети

Диссертация ҳимояси Бухоро давлат университети ҳузуридаги PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09 рақамли илмий кенгашнинг 20 __ йил «__» _____ соат ____ даги мажлисида бўлиб ўтади. (Манзил: 200118, Бухоро шаҳри, М. Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: (+99865221-29-14; факс: (+99865221-29-14, email: buxdu_rektor@buxdu.uz).

Диссертация билан Бухоро давлат университети Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин (____ рақами билан рўйхатга олинган). (Манзил: 200118, Бухоро шаҳри, М. Иқбол кўчаси, 11-уй. Тел.: (+99865221-29-14).

Диссертация автореферати 20 __ йил «__» _____ куни тарқатилди.
(20 __ йил «__» _____ даги __ -рақамли реестр баённомаси).

М.К.Абузалова,

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
раиси, филология фанлари доктори (DSc),
профессор

Г.И.Тоирова,

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш илмий
котиби, филология фанлари бўйича
фалсафа доктори (PhD), доцент

Д.З.Ражабов,

Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш
қошидаги илмий семинар раиси, филология
фанлари доктори (DSc), доцент

КИРИШ (фалсафа доктори (PhD) диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. Жаҳон тилшунослигида ижтимоий онг ва тафаккур ривожига муҳим ўринга эга муайян ижодкорларнинг асарлари тилини турли, жумладан, лексик-семантик ва лингвопоэтик аспектларда ўрганишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Айниқса, жаҳон адабиёти дурдоналари сирасидан ўрин олган бадиий асарлар таркибидаги луғавий бирликларнинг ўша асар аслияти мансуб адабий тилга муносабатини белгилаш, луғавий-бадиий, ижтимоий-эстетик ва тарихий хусусиятларини очиқ бериш ҳамда тараққиёт тенденцияларини аниқлаш барча замону маконларда ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Дунё тилшунослигида прагматик, когнитив лингвистика йўналишидаги ишларга, антропоцентрик парадигмаларда лисоний таҳлилларга нутқий воқеликлар шахс (бадиий асар) нутқидаги луғавий бирликларни текшириш бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Жумладан, бадиий асарлардаги луғавий бирликларни лексик-семантик ва лингвопоэтик аспектда ўрганиш, литеронимларни алоҳида гуруҳ сифатида ажратиш, уларнинг поэтик хусусиятларини ёритишга алоҳида диққат қаратилмоқда.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган жадал ислохотлар шароитида замонавий ўзбек тилининг прагматик, когнитив, психолингвистика, лингвопоэтика соҳаларини ривожлантиришга, бадиий матнни антропоцентрик аспектларда ўрганишга катта эътибор берилмоқда. «Истиқлол йилларида она тилимиз том маънода давлат тилига айланиб, халқимизни юртимизда эркин ва озод, фаровон ҳаёт қуришдек буюк марраларга сафарбар этадиган бекиёс куч сифатида майдонга чиқди»¹. Шу маънода миллий тафаккур ва кадриятларимизнинг эркин ифодаси бўлган Алишер Навоий бадиий асарлари тилидаги лексик бирликлар, литеронимларнинг тараққиётини тадқиқ этиш, лингвистик табиатини белгилаш, поэтик хусусиятларини ёритиб бериш юзасидан илмий тадқиқотларни янада чуқурлаштириш зарурати мавжуд.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги ПФ-4997-сон «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги, 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 17 февралдаги ПҚ-2789-сон «Фанлар академияси фаолияти, илмий тадқиқот ишларини ташкил этиш, бошқариш ва молиялаштиришни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2019 йил 12 декабрдаги 984-сон «Давлат тилини ривожлантириш департаменти тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ҳақида»ги, 2020 йил 29 январдаги 40-сон «Ўзбекистон

---

¹ Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармони. Манба: <http://lex.uz/docs/4561730>

Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Атамалар комиссиясининг фаолиятини ташкил қилиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарорлари ҳамда соҳага оид бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Мазкур тадқиқот республика фан ва технологиялари ривожланишининг I. «Демократик ва ҳуқуқий жамиятни маънавий-ахлоқий ва маданий ривожлантириш, инновацион иқтисодиётни шакллантириш» устувор йўналишига мувофиқ бажарилган.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Жаҳон тилшунослигида Алишер Навоий ҳаёти ва ижоди бўйича жуда кўп тадқиқотлар амалга оширилган. Жумладан, жаҳон шарқшунослигида Марк Тоутант, Гўнул Алпай-Текин, Ўлку Челик, Текин Шинаси, Ваҳит Турк кабиларнинг илмий изланишлари алоҳида эътирофга лойиқ².

Рус шарқшунослигида эса бу борада Э.Е.Бертельс ва В.В.Бартольд тадқиқотларини келтириб ўтиш ўринли³.

Ўзбек адабиётшунослигида ўтган асрда навоийшунослик илми шаклландики, унинг юзага келиши ва тараққиётида С.Айний, Б.Валихўжаев, А.Рустамов, А.Қаюмов, Ё.Исҳоқов, С.Эркинов, Р.Воҳидов, С.Ҳасанов, Н.Комилов, И.Ҳаққул, А.Ҳайитметов, Ш.Сирожиддинов кабиларнинг хизматлари катта бўлди⁴. Шоир бадиий асарлари поэтикаси бўйича ҳам муайян тадқиқотлар яратилди⁵. Ўзбек тилшунослигида Алишер Навоий

²Marc Toutant. La culture des derniers Timourides: études des pratiques d'imitation à travers l'exemple de la Khamsa de Mīr Alī Shīr Nawā'ī (1441-1501). – Paris: 2013. – 231 p.; Gönül Tekin. XVI. Yüzyıl Çağtay Şairi Meclisi'nin Seyfelmülük Adlı Mesnevisi itakında. – Ankara: in JTS/TUBA, 1987. – P. 123-132.; Gönül Alpay-Tekin. Ali Şīr Nevaī, Ferhud ü Şirin. – Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1994. – P.34.; Çelik, Ülkü. Ali-şīr Nevā'ī Leylī vü Mecnūn. – Ankara: TDK Yay, 1996. – P.55.; ERASLAN, Kemal (1979), Alī Şīr Nevā'ī Nesāyimü'l-Mahabbe Min Şemāyimü'l-Fütüvve. – İstanbul: Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay, 1979. – P.56.; Şinasi. Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. – Ankara: TDAYB, 1966. – P.35-63.; Turk, Vahit. Ali Şīr Nevā'ī Nazmü'l-Cevāhir, Türk Dünyası . – İstanbul. Araştırmaları Vakfi, 2006. – P.35.

³Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – Москва: Наука, 1960. – С.78.; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. – Москва: Наука, 1965. – С.45.; Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – Москва: Наука, 1965. – 527 с.; Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. В IX томах. Т. II. Ч.2. – Москва: Наука, 1964.– С.87.

⁴Айний С. Алишер Навоий //Танланган асарлар. –Тошкент: 1978. – Б. 66.; Валихўжаев Б. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. – Тошкент: Фан, 1974. – Б. 45.; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – Б.78.; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 98.; Эркинов С. Шарқ адабиётида Фарҳод қиссаси. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.32.; Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б.12.; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Тошкент: Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – Б. 67.; Валихўжаев Б., Воҳидов Р. Эзгулик умр мазмуни. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 45.; Ҳайитметов А. Навоийхонлик суҳбатлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. –Б.36.; Валихўжаев Б. Ўзбек адабиётшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – Б.98.; Воҳидов Р. Навоий ва илоҳиёт. – Бухоро: Бухоро нашриёти, 1994. – Б.57.; Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон, 1996. – Б.78.; Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: Ёзувчи, 1997. – Б.32.; Эркинов С. Алишер Навоий «Хамса»си талқинининг XV–XX аср манбалари: Филол. фан. док. дисс... автореф. – Тошкент, 1998. – Б.34.; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Akademnashr, 2011. – Б.69.

⁵Жўраева Н. Ўзбек мумтоз шеърятда байт поэтикаси: Филол. фан. номз. дисс... автореф. – Тошкент, 2004. – 23 б.; Юсупова Д. Алишер Навоий «Хамса»сида мазмун ва ритмнинг бадиий уйғунлиги. – Тошкент: Mumtoz so'z, 2011. – Б.45.; Мамадалиева З. «Лисон ут-тайр» дostonидаги рамзий образлар тизими: Филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 2011. – Б.25.

асарларининг тил, хусусан, лексик-семантик хусусиятлари Б.Бафоев, З.Ҳамидов каби олимлар томонидан тадқиқ этилди⁶.

Шарқ, чунончи, ўзбек мумтоз адабиётида, бадиий санъатлар муҳим ўрин тутди. Мумтозларимиз асарларида қўлланилган бадиий санъатлар мажмуи муайян даражада таҳлил этилган ва уларнинг халқ маънавий ҳамда эстетик тафаккурининг бойитишдаги аҳамияти кўрсатиб ўтилган. Мумтоз адиб ва мунаққидлар Абдулла ибн Мўътаз бин-ал Мутаваккил бин Муътасим Аббосий, Қуддом бин Жаъфар, Абу Ҳилол ал-Аскарӣ, Абул Қоҳира Журжонӣ, Муҳаммад бинни Умар Родиёний, Наср бинни Ҳасан кабиларнинг араб тилида; Рашидиддин Ватвот, Шамс Қайс Розий, Носируддин Тусий, Абдурахмон Жомий, Ҳусайн Воиз Кошифӣ, Шарофиддин Румий, Сайфи Бухорӣ, Атоуллоҳ Ҳусайнийларнинг форс-тожик тилида; Шайх Аҳмад Худойдод Тарозий, Мир Алишер Навоийнинг туркий тилда ёзилган ва бадиий таҳлил масалаларига бағишланган ишларида мумтоз бадиий санъатлар (илми бадиъ, илми балоға) доирасида ҳарфий санъатлар ҳам таҳлил ва тавсиф этилган. Лекин ҳарфий санъатлар, биринчидан, мумтоз адибларимиз томонидан махсус ажратилмайди, бадиий фигуралар доирасида кўриб ўтилади, иккинчидан, тил жиҳатидан деярли фарқланмайди, ҳатто туркий тилда ёзилган «Фунун ул-балоға»да ҳам туркий тил имкониятларига алоҳида эътибор қаратилмайди.

Ҳарф номлари (литеронимлар) мумтоз бадиий адабиётимизда ўзига хос қўлланилиш хусусиятига эга. Бундай хусусиятларни таҳлил этишда Ф. Исҳоқов, А. Ҳожиаҳмедов, Л. Зоҳидов, З. Ҳамидов, А. Асаллаев, В. Раҳмонов, Ф. Мусулмонқуловларнинг ишлари диққатга сазовор⁷.

Диссертацияни ёзиш жараёнида номлари кўрсатилган ва бошқа бир қатор ўзбек ҳамда жаҳон тилшуносларининг илмий изланишлари эътиборга олинди. Тадқиқотимизда мазкур йўналишда бажарилган ишлардан фарқли равишда, Алишер Навоий бадиий асарларида қўлланилган ҳарфий санъатлар, шоирнинг имло асосида турли бадиийликлар яратиш, ҳарфларнинг ёзувдаги шаклларида фойдаланиш маҳорати монографик тарзда текширилган.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация Бухоро давлат университети илмий-тадқиқот ишлари режасининг 2017-2021 йилларга мўлжалланган «Ўзбек тилшунослигида тил,

⁶ Бафоев Б. Лексика произведений Алишера Навои: Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1989. – 35 с.; Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 157 б.; Бафоев Б. Навоий асарларида синонимлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1980. – № 6. – Б. 23-28.; Хамидов З. Лексико-семантическое и лингвопозитическое исследование языка «Лисан ат-тайр» Алишера Навои: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – 20 с.

⁷ Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан, 1965. – 124 б.; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – 167 б.; Исҳоқов Ё. Сўз санъти сўзлиги. – Тошкент: Зарқалам, 2006. – 125 б.; Исҳоқов Ё. Иштиқоқ. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1972. – № 4. – Б. 72-74.; Исҳоқов Ё. Тарди акс. Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1971. – № 6. – Б. 81-83.; Исҳоқов Ё. Тазод. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – №5. – Б. 80-83.; Исҳоқов Ё. Ташбех. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1970. – № 4. – Б.81-84.; Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 128 б.; Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз кофия. – Тошкент: Шарқ, 1998. – 160 б.; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Тошкент: Фан, 1986. – 64 б.; Раҳмонов В., Мусулмонқулов Ф. Бадиий санъат жозибаси. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2005. – 24 б.

шахс ва жамият муносабатлари тадқиқи муаммолари» мавзуси доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади литеронимларни алоҳида гуруҳ сифатида ажратиш, уларнинг поэтик хусусиятларини очиб бериш, Алишер Навоий шеъриятидаги литеронимларнинг лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятларини аниқлаш, бадиий-эстетик вазифаларини асослаш, шоирнинг улардан фойдаланишдаги маҳоратини очиб беришдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари:

бадиий санъатга асос бўлган ҳарфларнинг шаклий ва мазмуний томонларини тадқиқ этиш ҳамда улар ўртасидаги ўзаро муносабатларни аниқлаш;

мумтоз адабиётда, хусусан, Алишер Навоий шеъриятидаги ҳарфий санъатларни аниқлаб, уларни тавсиф ва тасниф этиш, луғавий-бадиий жиҳатларини, лексик-семантик хусусиятларини очиб бериш;

литеронимларнинг ўз ва кўчма маъно муносабатларини, уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини ёритиш;

литеронимларнинг луғавий маъно ифодалаш ва уларнинг сўз яшаш учун асос бўла олиш имкониятини далиллаш;

Алишер Навоийнинг литеронимлардан фойдаланишдаги бадиий маҳоратини кўрсатиш.

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг йигирма томли «Мукамал асарлар тўплами» ҳамда баъзи мумтоз адабиёт намуналари танланган.

Тадқиқотнинг предмети Алишер Навоий шеърий асарларидаги литеронимлар ташкил этади.

Тадқиқот усуллари. Диссертацияда тавсифлаш, диахрон, синхрон, тарихий-этимологик, семантик-структур, лингвокультурологик ва компонент таҳлил методларидан фойдаланилган.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

ўзбек-араб литеронимларининг ўзбек тилида алоҳида лексик-семантик маъно гуруҳлари, уларнинг қўлланилиш даражаси ҳамда лингвопоэтик хусусиятлари асосланилган;

ҳарф номларининг мумтоз адабиётда маънавий санъатлар тизимида муҳим ўринга эгаллиги, бадиий-эстетик ҳамда вазифавий-мазмуний хусусиятлари поэтик асарлардаги мисоллар асосида далилланган;

Алишер Навоий бадиий асарларидаги литеронимларнинг сўз яшаш имконияти даражаси, шакл ва маъно муносабатига кўра кўп маънолилик, маънодошлилик ва зид маънолилик белгилари фактик материаллар билан исботланган;

ўзбек-араб литеронимик бирликларнинг метафорик, синекдохик, метонимик хусусиятлари, лирик асарлар тилида мажозий маънода қўлланилганлиги лингвопоэтик таҳлиллар асосида аниқланган;

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

Алишер Навоий поэтик асарлари тилида қўлланган литеронимик метафора, метонимия ва синекдоха каби кўчма маънодаги лисоний

воситалардан бадиий матнда фойдаланиш даражасини аниқлаштириш орқали шоирнинг индивидуал маҳоратини ёритиш усуллари ишлаб чиқилган;

эски туркий адабий тил ва айниқса, эски ўзбек адабий тили даври бадиий адабиётида алоҳида санъат ҳодисаси сифатида шаклланганлиги ёритилган;

Алишер Навоийнинг бадиий асарларида қўлланилган ҳарфий санъатлар, шоирнинг имло асосида турли бадиийликлар яратиш, ҳарфларнинг ёзувдаги шаклларидан фойдаланиш маҳорати каби масалаларни ўрганишда амалий аҳамиятга эга эканлиги асосланган;

Алишер Навоийнинг бадиий санъатлар, хусусан, ҳарфий санъатлар тараққиётига қўшган ҳиссасига доир материаллар, назарий маълумотлар ёш авлод қалбида мазкур ижодкорга, маънавий меросимиз ва она тилимизга муҳаббат туйғуларини юксалтиришда катта аҳамият касб этиши исботланган.

Тадқиқот натижаларининг ишончлиги муаммонинг аниқ қўйилганлиги, унинг ўрганилиш чегаралари аниқ белгиланиши, назарий маълумотлар ва фактик материаллар ишончли илмий-бадиий манбалардан олинганлиги, киёсий-тарихий, тавсифлаш, компонент таҳлил, лингвокультурологик, компонент таҳлил усуллари воситасида асосланганлиги, назарий фикр ва хулосаларнинг амалиётга жорий этилганлиги, олинган натижаларнинг ваколатли ташкилотлар томонидан тасдиқланганлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Тадқиқот натижаларининг илмий аҳамияти ўзбек мумтоз адабиётидаги литеронимларнинг ўрни, лексик-семантик ва лингвопоэтик хусусиятлари, бадиий-эстетик вазифалари, ўзбек-араб алифбосидаги ҳарфларнинг бадиий-эстетик табиатига дахлдор масалаларни тадқиқ этишга оид назарий хулосалардан тилшунослик ва адабиётшунослик йўналишларидаги ишларда манба сифатида фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ишдаги назарий умумлашма ва таҳлиллардан «Ҳозирги ўзбек тили», «Ўзбек тили тарихи», «Лингвопоэтика», «Матн лингвистикаси» ва «Лингвокультурология» фанларидан машғулотлар олиб боришда ҳамда ўқув қўлланма, дарслик, мажмуалар яратишда, ҳарфий бадиий санъатлар бўйича луғат-маълумотномалар тузишда фойдаланиш мумкинлиги билан изоҳланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Навоий бадиий асарларидаги литеронимларнинг лексик-семантик ва лингвопоэтик жиҳатларини аниқлаш жараёнида эришилган илмий натижалар асосида:

ўзбек мумтоз адабиётида литеронимларнинг метафорик, синекдохик, метонимик хусусиятлари, уларнинг лирик асарлар тилида мажозий маънода қўлланилиш жиҳатларини ёритиш каби хулосалардан Ф-1-06-рақамли «Истиклол даври ўзбек адабиётида Шарқу Ғарб адабий анъаналари синтези» номли фундаментал лойиҳада (2012-2016) фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 6 январдаги 89-03-58-сонли маълумотномаси). Натижада литеронимларнинг луғавий-бадиий табиати ҳамда бадиий санъатлар тизимидаги ўрни,

литеронимнинг кўчма маънолари ва унга доир изоҳталаб сўзлар моҳиятини асослаш бўйича хулосалар чиқаришга эришилган;

миллий уйғониш даври адабиётида ҳарф номларининг маънавий санъатлар тизимида муҳим ўринга эгаллиги, бадиий-эстетик ҳамда вазифавий-мазмуний хусусиятлари, поэтик асарлардаги лисоний-бадиий, эстетик ва вазифавий-мазмуний хусусиятларини очиб беришга оид хулосалардан ОТ-ФЗ-090 «Жадид адабиёти – жаҳон илғор адабиётининг синтези сифатида» номли фундаментал лойиҳада (2007-2011) фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 25 февралдаги 89-03-811-сонли маълумотномаси). Натижада ҳарф номларининг мумтоз адабиётда маънавий санъатлар тизимида муҳим ўринга эгаллиги, бадиий-эстетик ҳамда вазифавий-мазмуний хусусиятлари поэтик асарлардаги бадиий санъатнинг воқеланиши билан боғлиқлиги асосланган;

ўзбек-араб литеронимларининг ўзбек тилида алоҳида луғавий маъно гуруҳларини ажратишга оид хулосалардан Мир Араб олий мадрасасининг юқори курс талабаларига «Тасаввуф» ва «Тасаввуф атамалари» каби дарсларда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси хузуридаги дин ишлари бўйича кўмитасининг 2020 йил 14 январдаги 209-сонли далолатномаси). Натижада ўқув дастурларининг мазмуни ва сифатини мукаммаллаштиришга ҳамда мавзулар кўламининг бойишига, шунингдек, литеронимларнинг лексик-семантик маъно гуруҳларини аниқлашга эришилган;

бадиий асарлари тилининг лексик-семантик ва лингвопоэтик таҳлиллари асосидаги хулосалардан 5120100 – Филология ва тилларни ўқитиш (ўзбек тили) бакалаврият таълим йўналиши учун мўлжалланган «Ўзбек адабий тили тарихи» (муаллиф Ё.Саидов) номли ўқув қўлланманинг «Алишер Навоий асарлари тилида лексик ва грамматик меъёрлар», «Муҳокаматул-луғатайн» асарининг ўзбек адабий тили тараққиётида тутган ўрни» каби мавзуларини ёритишда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2020 йил 12 августдаги 89-03-2783-сонли маълумотномаси). Натижада Алишер Навоий шеъриятидаги ҳарфий санъатларни тавсиф ва тасниф этиш, луғавий-бадиий жиҳатларини тадқиқ этиш, лексик-семантик хусусиятларини очиб беришга хизмат қилган;

Алишер Навоий бадиий асарларидаги литеронимларнинг сўз яшаш имконияти даражаси, шакл ва маъно муносабатига кўра кўп маънолилиқ, маънодошлилиқ ва зид маънолилиқ белгилари, хусусан, ҳарфий санъатларни мажозий маънода ўрганиш каби илмий қарашлардан «Бухоро» телерадиоканалининг «Саккизинчи мўъжиза», «Асрларнинг асраганлари» дастурлари сценарийларини тайёрлашда фойдаланилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясининг 2019 йил 11 декабрдаги 1-450-сонли маълумотномаси). Натижада Алишер Навоийнинг бой ижодий мероси, литеронимларнинг сўз яшаш имконияти даражаси, китобат санъати, шеъриятнинг лисоний хусусиятлари ҳақидаги маълумотлар радиоканал ижодий жамоасининг мавзу доирасида чуқурроқ мулоҳаза юритиши учун замин яратган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Тадқиқот натижалари 4 та халқаро ва 17 та республика илмий-амалий анжуманларида маъруза шаклида тақдим этилиб, апробациядан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилинганлиги. Диссертация мавзуси бўйича жами 28 та илмий иш нашр этилган бўлиб, шундан Ўзбекистон Республикаси Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 7 та илмий мақола, жумладан, 6 таси республика ва 1 та хорижий журналларда эълон қилинган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация кириш, уч боб, хулоса, фойдаланилган адабиётлар рўйхати ва шартли қисқартмалардан иборат бўлиб, ишнинг умумий ҳажми 130 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланган, тадқиқотнинг мақсад ва вазифалари, объекти ва предмети тавсифланган, республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги кўрсатилган, тадқиқотнинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён қилинган, олинган натижаларнинг илмий ва амалий аҳамияти очиқ берилган, тадқиқот натижаларини амалиётга жорий этиш, нашр этилган ишлар ҳамда диссертациянинг тузилишига доир маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Литеронимлар ўзига хос луғавий-маъновий гуруҳ сифатида**» деб номланган биринчи боби тўрт бўлимдан иборат. Унинг биринчи қисми «Ўзбек-араб литеронимларнинг шаклланиш тарихи ва манбалари» деб аталган бўлиб, унда жаҳон халқларининг ёзув тарихи, хусусан, ўзбек халқининг тарихан фойдаланган ёзув турлари, чунончи, эски ўзбек ёзуви хусусида маълумотлар ифодаланган. Мазкур бобнинг иккинчи бўлими «Литеронимларнинг лексемалик хусусиятлари» деб номланган ва унда литеронимларнинг лексема сифатидаги хусусиятлари очиқ берилган.

Ҳарф номлари тилшунос ва адабиётшунослар диққатини азал-азалдан тортиб келган, у билан боғлиқ хилма-хил иборалар (чунончи, айрим адабиётларда келтирилган лотинча *Alpha to omega*, русча *от Алфы до Омеги, от А до Я*⁸ кабилар) ва ҳарф номлари иштирокида ясалган сўзлар (чунончи, ўзбекча *алифбо, алифбе*; русча *алфавит, азбука*; юнонча *alphabetos*; шу асосда инглизча *alphabet*; немисча *alphabet*; французча *alphabet* кабилар) бўлса-да⁹, уларнинг лексик-семантик хусусиятлари, тил лексик тизимидаги ўрни, лексема сифатида воқеланиши, семантик-функционал хусусиятлари махсус тадқиқ этилмаган. Ваҳоланки, фонетик ёзув билан иш кўрадиган барча тилларнинг алифбоси(алфавити)да *ҳарфларнинг номи* деган бўлим мавжуд ва бу бўлимда ҳарфнинг график шакли ҳамда унинг номи келтирилади.

⁸ Вартаньян Э.А. Путешествие в слово. – Москва: Просвещение. 1987. – С. 280.

⁹ Успенский А. Слово о словах. – Москва: Просвещение. 1992. –С. 56.

Ҳарф номи алоҳида лексема саналиши мумкинми, деган саволга «Ҳа» деб жавоб бериш мумкин. Унинг бир сўз билан ифодаланган номи мавжуд эканлиги, лисоний тизимда ҳарф номлари, яъни литеронимларни алоҳида лексема сифатида ажратиш лозимлигини кўрсатади. Литеронимлар алоҳида лексема сифатида ажратилар экан, уларнинг лексематик, лексема сифатидаги хусусиятлари нималардан иборат, деган савол туғилиши табиий. Маълумки, тилшуносликда лексемага қўйиладиган талаблар¹⁰ қуйидагилардан иборат: 1) лексема ўзига хос шаклга, номемага эга бўлиши шарт; 2) лексема ўзига хос маъно (семема)га эга бўлмоғи керак; 3) лексеманинг номемаси фонемаларнинг барқарор бутунлиги шаклига эга бўлмоғи лозим; 4) номема маълум бир семема билан ижтимоий шартли боғланишда бўлмоғи керак; 5) номема билан боғлиқ бўлган семема сўзловчи ва тингловчи онгида маълум бир тушунча билан боғланган бўлиши ва тушунча борлиқда маълум бир нарса воқеа-ҳодиса (денотат, сигнификат, референция, аталмиш) билан боғланган бўлиши лозим. Лексемага қўйилган талабларни «алиф» лексемаси мисолида кўриб ўтаемиз:

1.«Алиф» литеронимининг номемаси барқарор бўлиб, у иккинчи бўғиндаги унлиси урғули бўлган *а, л, и, ф* товушларининг барқарор бутунлигидан иборат. Ундаги товушларни ихтиёрий равишда ўзгартириш ва бузиш – уни *олиф, алуф, олуф, атиф* деб ихтиёрий равишда ўзгартириш мумкин эмас, акс ҳолда, бу номема сўзловчилар учун тушунарсиз бўлиб қолади. «Алиф» номемаси ўзбек тили лексемаларининг номемаларига хос бўлган барча қонуниятларга бўйсунди. Чунончи, сўз охирида (аусдаутда) келган «ф» портловчи «п»га ўтиши мумкин. (қаранг: В.В.Решетов ва Ш.Шоабдурахмоновнинг «Ўзбек диалектологияси» асарида *ф* нинг *п* га ўтиши, М.Миртожиевнинг «Ҳозирги ўзбек тили» асарида *алиф-алип* тарзида ифодаланиши қайд этилган). Шунинг учун сўз охиридаги ундошнинг жарангли, жарангсиз эканлиги, *ф* ёки *п* келишини аниқлаш учун у интервокал (икки унли оралиғи) мавқеига ўтказилади. Чунончи, *алиф/алип*, «*алифингиз*», «*алифлари*» номемадаги ҳолат ҳам шу қоидага тўла-тўқис бўйсунди, яъни «алиф» номемаси ўз хусусиятлари билан бу жиҳатдан сўз охирида *ф* → *п* алмашишига кўра – ўзбек тилидаги бошқа лексемаларнинг номемаларидан фарқланмайди.

Ўзбек тилининг ўз сўзларида *ф* сирғалувчи ундоши йўқ. У араб, эроний тиллардан олинган ва русча-байналмилал сўзларда ҳам учрайди, у пастки лабнинг тепа курак тишларига яқинлашуви орқали улар оралиғидан ҳавонинг кучли босими билан сизиб чиқиши натижасида ҳосил бўладиган жарангсиз сирғалувчидир. Аммо ўзбек тилида худди шундай талаффуз этилмайди. У сўз

¹⁰ Раҳматуллаев Ш. Семема мустақил тил бирлиги // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1984.– № 5. –Б. 27-31.; Раҳматуллаев Ш., Юсупов Р. Семемаларнинг семемалар состав ва семантик боғланиши ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1974. – № 1. –Б. 34-38.; Неъматов. Сўз ва унинг тил ва нутқдаги ўрни // Ўзбек тили ва адабиёти. –Тошкент, 1988. – № 6. –Б. 42-48.; Уфимцова А. Слова лексеко-семантической системе языка. –Москва: Наука, 1968. –С. 78.; Неъматов Х., Бегматов Э., Расулов Р. ва б. Лексик макро система ва унинг тадқиқ методикаси. (Систем лексикология тезислари) // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1989. – № 6. –Б. 34-39.; Неъматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. –Тошкент: Ўқитувчи, 1995. –Б. 23.

таркибида портловчи *n* ундоши билан алмаштирилади. Масалан, *фақат-пақат; кифти-кипти; саф-сап* каби. Сўз таркибидаги унлилар қатор жиҳатдан олдинга силжиши ва *алип* сифатида талаффуз этилиши мумкин¹¹. Иккинчи бўғиндаги «и» олд қатор ва ўта қисқа (*эльп*) тарзида талаффуз этилиши мумкин. «Алиф» номемасининг талаффузи билан боғлиқ бўлган барча қонуниятлар ўзбек фонетикасининг умумий қонуниятларидир. Демак, *алип-алиф* номемаси ўзбек тилидаги номемалар учун хос бўлган хусусиятларга эга. Бу В.Решетов, Ш.Шоабдурахмонов, А.Абдуазизов, А.Маҳмудов, М.Миртожиевлар томонидан батафсил шарҳланган. Уларда *алиф* барча қонуниятларга кўра номама бўла олиши таъкидланган.

2. Лисоний маъно борлиқдаги бирор нарса, ҳодиса билан ўзаро боғланган бўлиши лозим. «Алиф» товушлар тизмаси ўзбек онгида маълум бир имловий (график) белги билан узвий боғланганкт, у шу харфнинг номидир. Бу жиҳати билан «алиф» бошқа мустақил сўзлар каби маълум бир соҳага хос ҳодисани атаб келади ва термин сифатида намоён бўлади. Бошқа терминлар муайян соҳа вакилларига тушунарли бўлгани каби¹² «алиф» номемасининг маъноси ҳам эски ўзбек ёзуви билан таниш бўлган шахсга аён. Бу ёзув тизими билан таниш бўлмаган шахс учун унинг маъноси равшан эмас. Бу эса барча терминологик лексика учун хос хусусиятдир. Чунончи, эга сўзининг лингвистик терминологик маъноси тилшунослик билимига эга бўлган шахс учун тушунарлидир. Кимёвий билим тизими билан нотаниш шахс *реакция* маъносини тушунмагандек, эски ўзбек ёзуви билан нотаниш шахс ҳам “алиф” номемаси маъносини уқмайди.

3. Ўзбек-араб ёзуви тизими билан таниш бўлган шахсда мавжуд бўлган «алиф» тушунчаси объектив борлиқнинг бир парчаси, бир бўлаги бўлган ўзбек-араб ёзувидаги матнларда қўлланадиган “алиф” харфи (графемаси) билан боғлиқ.

Тилимиздаги барча сўзлар каби ҳарф номлари ҳам қўшма ва жуфт сўзлар яшаш тизимида иштирок эта олади. Масалан, тилимизда *алиф* литероними билан боғлиқ равишда *алифбе* (араб алифбоси бошидаги биринчи *алиф* ва иккинчи *бо* ҳарфлари номидан) қўшма сўз ясалган. Эски ёзма манбалар тилида унинг *алифбо* шакли кенг қўлланилган. Юқорида санаб ўтилганларга кўра ҳарф номлари (литеронимлар) ўзбек тили

¹¹ Миртожиев М. Ҳозирги ўзбек тили. –Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б. 5-6.

¹² Алланиязова Ш. Терминалогия прикладного искусство в каракалпакском языке: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1986. – 23 с.; Азизов С. Лексико-граматическое исследование музыкальной терминологии узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1981. – 24 с.; Бакаева Н. Терминалогия золотошвейного производство Бухары и Гиждувана: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Тошкент, 1971. – 26 с.; Данияров И. Техническая терминология узбекского языка на современном этапе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. –27 с.; Данияров И. Ўзбек тили техник терминологиясининг айрим масалалари. – Тошкент: Фан, 1977. –134 б.; Мадвалиев А. Узбекская химическая терминология и вопросы её нормализации: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1986. – 25 с.; Сабилов А. Термины узбекских народных зрелищ: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1988. – 26 с.; Санаев К. Строительная терминология узбекского языка: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1984. – 24 с.; Розенталь Д.Е., Теленкова Н.А. Справочник лингвистических терминов. – Москва: Просвещение, 1972. –287 с.; Турсунова Т. Меъморчилик терминларининг лексик-грамматик тадқиқи. – Тошкент: Фан, 1987. –156 б.; Хатамов Н. Развитие узбекской литературоводческой терминологии в советской период: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1971.– 26 с.

лексемалари олдига қўйиладиган муайян талабларга жавоб бера олади ва бу уларга лексема сифатида қаралиши керак, деган хулоса чиқаришимизга асос бўлади.

Учинчи бўлим «Литеронимларда омонимия, синонимия ва антонимия ходисаси» деб номланган. Маълумки, литеронимларда омонимия барча терминологик (соҳавий) лексик тизим ёки тизимчаларда бўлганидек жуда кам учрайди. Ҳарф номларида омонимиянинг юзага келиши ўзбек тилида товушдош ҳарфларнинг¹³ мавжудлиги билан боғлиқ. Чунончи, араб тилида ت ҳарфи *те* деб, ط ҳарфи *та* // *то* деб, ح ҳарфи *ха* деб, ه ҳарфи *хе* деб номланади.¹⁴ Ўзбек-араб алифбосида ва литеронимлар тизимида бу омонимия ت ни *те* сифатида ط итқини *то* ёки *итқи* сифатида, ح ни *ха* ёки *ҳойи хутти*, ه ни эса *хе* ёки *ҳойи хавваз* (ه) деб номлаш билан бартараф этилган.

Литеронимларда синонимия ходисаси ҳам мавжуд. Арабнавис адиблар كزچپ ҳарфлари талаффузини фарқламаганлари сабабли *не*, *жим*, *же*, *гоф* литеронимларига синоним сифатида *бойи форси* // *бойи ажами*, *жими форси* // *жими ажами*, *жейи форс* // *жейи ажами*, *гофи форси* // *гофи ажами* бирикмаларини қўллаганлар. Аёнки, лирик образнинг эгик, букик, нотавон қадди *дол*, *нун*, *йо*, *қоф* ҳарфлари билан ифодаланган. Литеронимларнинг бундай қўлланилиши, табиийки, улар ўртасида ўзаро синонимияни юзага келтиради. Юқоридагилардан англашиладики, литеронимлар микросистемаси учун бошқа луғавий-маъновий гуруҳлардаги каби синонимия ходисаси ҳам ёт эмас.

Литеронимларда антонимик муносабатлар жуда ёрқин намоён бўлади. Бундай хусусиятли литеронимларни икки гуруҳ бўйича тасниф этиш мумкин: 1) литероним – лексема (*алиф* қомат – *букик*, *эгик* қомат каби); 2) литероним – литероним (*алиф* қомат – *дол* қомат каби). Алишер Навоий шеърин асарларида литероним – литероним типигадаги антонимлар кўпчиликни ташкил этади.

Биринчи бобнинг тўртинчи бўлими «Литеронимларнинг луғавий-маъновий гуруҳи» деб номланган бўлиб, унда ҳарф номларининг лексик-семантик хусусиятлари талқин этилган. Ўзбек-араб литеронимларининг луғавий-маъновий гуруҳининг бошқа луғавий-маъновий гуруҳлардан ажратиб турувчи ўзига хос хусусияти шундаки, литеронимлар махсус тартибга бўйсундирилган ҳолда жойлаштирилган ва бу тартиб моҳиятан лингвистик-онтологик табиатга эга бўлмаса-да, ижтимоий-худудий шартланган ва қатъий белгиланган, бутун жамият учун мажбурий тарзда берилган тартибга эга. Унга ихтиёрий равишда ўзгартиришлар киритиш мумкин эмас. Юқорида саналганлар асосида биз хулоса қила оламизки, ўзбек-араб литеронимлари ўзига хос бошқа терминологик тизимларда бўлгани каби алоҳида бир – литеронимик луғавий-маъновий гуруҳни туза

¹³ Иброҳимов Н., Юсупов М. Араб тили грамматикаси. I-жилд. –Тошкент: Ўқитувчи, 2000. – Б. 34.; Холилов Б. Учебник арабского языка. –Ташкент: Ўқитувчи, 1977. –С. 56.

¹⁴ Brockelmann Carl Arabische Grammatik 15. Anllage Leipzigvcp Vei'lap Lnzeklopadie 1962. В. 4-5 (vH 278+98 b).

олади ва бу луғавий-маъновий гуруҳ ўзининг онтологик хусусиятлари билан лисоний луғавий-маъновий гуруҳларга қўйиладиган талабларга тўла жавоб беради. Ўзбек тилининг бошқа луғавий-маъновий гуруҳлари учун хос муносабатларнинг барчаси литеронимлар учун ҳам хосдир ва бу хулоса литеронимларнинг ўзбек тили лексик тизимининг бошқа birlikлари билан тенг ҳуқуқли аъзоси эканлигини яна бир қарра исботлайди.

Иккинчи боб «**Литеронимларнинг ўзбек мумтоз адабиётидаги ўрни ва луғавий хусусиятлари**» деб номланган бўлиб, унинг биринчи бўлимида санойи бадиъя тизимида ҳарфий санъатларнинг вазифаси, ўрни ва аҳамияти очиқ берилган.

Ҳарфий санъатлар маънавий ва лафзий санъатлар тизимида алоҳида ўринга эгаки, улар биргина имловий кўринишда бутун образни ифодалай олади. Мумтоз шеърятда арабий ҳарфлар (литеронимлар) бадиий санъатлар тизимида ўзига хос вазифани бажариб, маънавий ва лафзий санъатлар замирида шаклланади ҳамда тараққий этади. Зеро, литеронимларнинг янги бадиий санъатларни ҳосил қилишдаги ўрни бекиёс. Ҳарфий санъатлар истиора, ўхшатиш, қалб, тажнис, тазод, истихроҷ, тасхиф, тамсил каби бадиий санъатларда намоён бўлади. (Ишда уларнинг ҳар бири алоҳида-алоҳида ўрганилган.)

Мумтоз адабиётда ҳарфий шаклларга қиёс усули билан ёндашиб, улардан муҳим ижтимоий-сиёсий, маърифий-ахлоқий ғояларни ифодалашда маҳорат билан фойдаланганлар. Алифбодаги тўғри, эгри, ёйсимон, доирасимон шаклли ҳарфлар турли ўхшатишлар яратишда асос бўлган. Жумладан, маъшуканинг тик қомати «алиф» ҳарфига, эгик қомати «дол» ҳарфига, қошлари «йо» ёки «нун» ҳарфига, сунбул сочлари «лом» ёки «жим» ҳарфига, тишлари «син» ҳарфига, оғзи «мим» ҳарфига, кўзлари эса «айн» ҳарфига ўхшатишган. Бу ҳарфий ўхшатишлар орқали ошиқ ёки маъшуканинг кўриниши аниқроқ ва таъсирчанроқ тасвирлашга эришилган.

Эй, алифдек қоматинг майли бузулгон жон аро,

Ганжи ҳуснунг жавҳари бу хотири вайрон аро. (Ғс, 81-б.)

Тавсифи: «Эй ёр, алифдек қоматинг менинг бузилган жонимдадир, хуснинг хазинасининг гавҳари эса менинг вайрона хотирамдадир». Байтда ёр қомати «алиф» ҳарфининг шаклига ўхшатиш орқали намоён бўлган. Шоир *алифнинг жон* ичида жойлашганига ишора қилади.

Алишер Навоий шеърый асарларида литеронимларнинг метафора сифатида вокеланиши кўп кузатилади. Бунга доир айрим мисолларни қуйида келтириб ўтаемиз:

Малоҳат бирла туздунг сарв дардлар қоматин, яъни

Ки мундоқ зеб бирла ул алифни айладинг зебо. (Бв, 30-б.)

Тавсифи: «Сен (яъни Оллоҳ) гўзалларнинг сарв каби қоматларини нафосат ила безадинг. Бу безак, яъни «зеб» уларнинг қоматларини зебо (чиройли, гўзал) қилибди». Шоир «зеб» ب زب сўзига «алиф» ҳарфини қўшиш орқали «зебо» ب زب сўзи ҳосил бўлишини кўрсатади. Байт тавсифу таъриф характериға эга. Иккинчи мисрадаги “ул алиф” ифодаси истиоравий тарзда маъшуқага ишора қилмоқда.

Сўз санъати такомлида етакчи бадий усуллардан бири тазод «зид кўйиш», «қаршилантириш»га асосланиши маълум. Байтда бир-бирига зид тушунчаларни ифода этувчи сўз ёки ибораларни маълум бир муносабат нуқтаи назаридан ишлатиш тазодни вужудга келтирар экан, бу санъат ижодкорга турли зиддиятлар билан ўтган мураккаб турмушнинг бадий лавҳаларини яратиш имкониятини беради.

Алишер Навоий шеъриятида тазод санъатининг аввал кузатилмаган ранг ва оҳангларда қўлланилишини кузатиш мумкин. Масалан,

Фироқ ичра *алиф*дек қаддима ғам тоғини юклаб.

Уҳуд остидаги *дол* этса, жисми нотавонимни (Ғс, 394-б.)

Шоир бу байтда анъанавий тарзда «алиф» ۱ ва «дол» ۲ ҳарфларини ўзаро зид кўйиш орқали тазоднинг бетакрор намунасини яратган. Қўлланган усулнинг бетакрорлиги шундаки, мурожаат этилган ҳарф номлари тазод учун восита бўлибгина қолмай, фироқ юки остида қолган ошиқ қиёфасининг муболағали тасвирини яратиш учун ҳам хизмат қилган. Шу тариха нисбатан содда кўринган анъанавий ҳарфлар воситасида нафақат тазод, балки муболағанинг ғулувв даражаси ҳосил бўлишига эришилган.

Қайда мумкиндур *алиф*дек чикмоқ элдин хоссаким,

Кавн аро олти жиҳатдин қолмишам андоқки *вов*. (Нш, 294-б.)

Мазмуни: «Алиф» каби йиғиндан ташқари («эл» ۱ ۲ | сўзида *алиф* ҳарфи сўз бошида келиб, алоҳида кўриниш орқали ёзилади) бўлмоқ қаерда? Ер, осмон, шимол, жануб, шарқ (кун чиқар), ғарб номлари билан юритилувчи олти унсур ичидаман, улардан узилолмайман. Инчунин, «кавн» ك و ن (кун) сўзидаги «вов»дек ҳеч қаёққа кетолмайман». Мазкур байтда тазод «алиф» ۱ ва «вов» ۲ ҳарфларининг имловий хусусияти орқали намоён бўлган. Шоир асосий эътиборини «алиф»нинг “эл” ۱ ۲ | сўзида алоҳида ёзилишига ва «вов»нинг «кавн» ك و ن сўзи ўртасида келишига қаратган. Бу, албатта, гўзал поэтик услубни таъминлаш шароитини яратган.

Меҳр англаб, ошук ўлдум сўнгра етса кўхи ғам,

Не ажаб, ишқ ибтидоси *айн* эрур, поёни *қоф*.

Шоир ушбу байтда айтмоқчики, «маъшуқани меҳр англаб, ошиқликни зиммамга олдим, шу сабаб жонимга ишқнинг бениҳоя оғир қайғуси етди. «Ишқ» сўзининг «айн» ع билан бошланиб, «қоф» ق билан тугаши аён эди-ку, ахир». Маълумки, «айн» араб алифбосидаги ҳарф номи бўлиб, у мажозий маънода меҳр (қуёш) маъносини ҳам ифодалайди. Байтдаги тазод ҳарфлар шаклидаги зидлик асосида эмас, балки «ишқ» сўзидаги «айн» ва «қоф» ҳарфларининг жойлашув ўрни (яъни, сўз аввали ва охирида жойлашишига) кўра юзага келтирилган. Мазкур сўз ўйини ўқувчи кайфиятига поэтик таъсир кўрсатиш билан бирга ошиқнинг ички кечинмаси ва ҳолатини ёрқин ифодалаш имкониятини берган.

Таҳлиллар жараёнида аён бўладики, ҳарфий тазоднинг вужудга келиш омили сифатида ҳарф шакллариини ўзаро зид кўйишни ҳам, улар мазмун-моҳиятини зид кўйишни ҳам назарда тутиш мумкин. Аслида ҳарф шакллариини зид кўйиш улар моҳиятини зид кўйишга асосланади. Зотан, мазмунсиз шакл бўлмаганидек, шаклсиз мазмун ҳам воқеланмайди. Шу боис

тахлилга тортилган дастлабки икки байтдаги очик шаклий қиёсни ҳам, учинчи байтдаги мантикий-маъновий қиёсни ҳам байт мазмуни вужудга келтирганлигини эътироф этиш мақсадга мувофиқ. Бу эса улуғ сўз санъаткори Алишер Навоий тазод бадий санъатининг нисбатан мураккаб намуналарини яратишда ўзига хос маҳорат эгаси бўлганлигини яққол намоён этади.

Иккинчи бўлим «Литеронимларнинг ўз маъносида қўлланилиши» деб номланган. Маълумки, мумтоз адабиётда литеронимлар икки мақсадда қўлланган: дидактик ва бадий мақсадларда. Дидактик мақсадда қўлланган литеронимлардан ўзбек-араб алифбосини ёдлаш ва алфавитдаги ҳарфлар тартибини эсда тутиш учун фойдаланилган.

«**Литеронимлар лингвопоэтикаси**» деб номланган учинчи боб икки бўлим («*Кўчма маъноли литеронимларнинг лисоний-бадий хусусиятлари*» ва «*Литеронимларнинг имло билан боғлиқ мураккаб ҳарфий санъатларда қўлланилиши*»)дан иборат. Мумтоз адабиётимизда литеронимларнинг кўчма маънода қўлланилиши исломий адабиётнинг ўзига хос бадииятларидан бўлиб, ҳарфларнинг шакллари ва имловий хусусиятлари билан боғлиқ. Литеронимлар кўчма маънода қўлланилганда бадий қаҳрамоннинг хилқати (ташқи кўриниши, тана тузилиши ва ҳолати) асосида ифодаланади.

Кўчма маънолар, асосан, метафора, қисман, синекдоха ва метонимия усули билан ҳосил қилинган. Метафора усули билан кўчма маъно ҳосил қилинганда бадий қаҳрамон хилқатининг айрим томонлари ҳарфларининг график (ёзув)даги шакли, ташқи кўриниши ёки ҳарф//сўзнинг имловий хусусиятлари билан қиёсланади. Бунда гўзал, тик қомат *алиф* ҳарфига ўхшатилса, эгик, букик қад-қомат эса *дол*, *нун* ёки *йога* нисбат берилади. Мисол:

Нукта лаб устига бежодур, дедим айди кулиб,
Саҳв қилмиш котиби тақдир магар таҳрирда.

Маъшуқа лабининг устидаги холни шоир «бежо» дейди ва «бежо» сўзини икки маънода: 1) ўринсиз, хато; 2) ҳаддан ташқари мафтун этувчи, маҳв этувчи, деб талқин этади ва бунда биринчи маъно учун асос сифатида *лаб* сўзининг имлосини назарда тутди. Чунки *лаб* сўзининг имлосида нукта «бе» ҳарфининг остида бўлади. Маъшуқа холи эса унинг лаби устида бўлган. Шунинг учун метафорик кўчма маънони ҳосил қилишда нафақат ҳарфнинг, балки сўзнинг имлосига таянилади.

Синекдоха усули билан кўчма маъно ҳосил этган литеронимлар ва улар ифодалаган ҳарфларнинг айрим қисмлари маъшуқанинг айрим узвларини тасвирлашга хизмат қилган, чунончи, «мим» ҳарфининг «дум» қисми маъшуқанинг сочига, «айн» ҳарфининг бош қисми ёрнинг кўзи ва оғзига, ҳарфларнинг имлосидаги нукталар эса маъшуқанинг кўз ёшлари ёки холига қиёсланган. Мисол,

Ой юзунг устида кўз андоқки, ораз узра айн,
Нун била икки қошинг ичра тафовут байну байн.

Байтнинг биринчи мисрасидаги маънони изоҳлаш анча содда. *Ораз* сўзини ёзганда бошда *айн* ҳарфи ёзилади. Арабчада *айн* кўз маъносида

ифодаланади. Иккинчи мисрани тушуниш ва талқин этиш анча мураккаб, чунки бунда қиёс манбаи бўлган *байн* сўзи кўпчилик китобхонга нотаниш. *Байн* – Ҳиндистонда машҳур бўлган ва икки қоринли танбурга ўхшаш мусиқа асбоби. Бу мисрада икки қош нун *و* ҳарфига, айна пайтда икки қоринли танбурга ўхшаш мусиқа асбоби – *байн*га қиёсланган.

Литеронимларда кўчма маъно метонимик усул билан ҳосил қилинганда ҳарфнинг имловий хусусиятига асосланади. Бундай усулда кўчма маъно литеронимнинг ўзи билан эмас, балки сўзнинг имлоси билан боғлиқ бўлади. Шунга кўра, литеронимнинг метонимик усулда ифодаланиши унинг метафорик ва синекдохик қўлланишидан анча фарқ қилади. Бундай қўлланишда литероним моҳиятан ўз маъносида қўлланади. Сўзнинг имлосида ҳарфнинг тутган ўрни асосида кўчма маъно ҳосил қилинади. Демак, бунда кўчма маъно литероним (ҳарф)нинг ўзи билан эмас, балки сўзнинг имлоси ва, табиийки, ундаги ҳарфларнинг иштироки ва шакли асосида ҳосил қилинади. Мисол,

Қайда мумкиндур *алиф*дек чиқмоқ элдин хосса ким,
Кавн аро олти жиҳатдин қолмишам андоқки *вов*.

Ушбу байтда шоир «Элнинг ичидан киши *алиф*дек якка ҳолатда чиқиши мумкинми?! Мен дунё ичида худди «вов»дек олти томондан тўсилганман», деган фикрни илгари сурмоқда. Байтдаги мураккаб ўхшатишлар тизимида шоир дастлаб, «эл» сўзининг ёзилишига эътибор қаратади. У «алиф»нинг якка, ҳеч қандай унсур билан боғланмаган, бошқа ҳарфлардан ажралиб турган ҳолатига ишора қилади. *Эл* сўзи имлосида «алиф» ҳарфи ҳеч бир унсур билан зоҳиран, ташқи кўринишида боғланмаган бўлса-да, ботинан бошқа унсурлардан ҳам ажралмаслиги аниқ. Чунки «эл» сўзининг имлосидан *алиф* ҳарфи ажралса, «ёл» сўзи қолади. Маълумки, «ёл» сўзининг луғавий маъноси *ўт алангадир*. Ҳазрат Алишер Навоий ушбу фикрни янада аниқлаштириш, таъсирчанроқ ифодалаш мақсадида элдан ажралган кишининг ҳолатини «кавн» сўзидаги «вов» ҳарфига қиёслайди. «Кавн» сўзи арабча бўлиб, «ярал» деган маънони ифодалайди. Унинг таркибидаги «вов» ҳарфи *букиклик* маъносини аниқлатади. Бу байтда шоир «алиф» ва «вов» литеронимларини ўз ва кўчма маънода қўллаган. Бу ҳарфларнинг сўз имлосида тутган ўрни ва хусусияти кўчма маъно ҳосил қилишда асос бўлган.

Бундан хулоса қила оламизки, литеронимларда метафорик ва синекдохик ҳамда иккинчи томондан имловий (график) усулда ҳосил қилган кўчма маънолар бир-биридан моҳиятан фарқ қилади. Метафорик ва синекдохик кўчма маънолар ҳарфнинг ўзининг шаклий хусусиятларига асосланади ва шу шаклий хусусиятлар метафора, синекдоха учун асос бўлади. Имловий график усулда эса нафақат литеронимнинг шакли ва унинг билан боғлиқ бўлган кўчма маъноси, балки сўзнинг имлоси, ҳарфнинг сўз имлосида тутган ўрни ҳам аҳамиятли, хаттоки ҳал қилувчи омилдир.

Сўзнинг имлоси билан боғлиқ мураккаб бадиий санъатларнинг икки хил кўриниши мавжуд. Биринчи кўриниш: мураккаб бадиий санъатни воқелантиришда литеронимлар бевосита иштирок этади ва кўчма маъно

метонимик-метафорик ёки метонимик-синекдохик асосда ҳосил қилинади. Буни «Хамса» асарининг *наътида* яққол кўриш мумкин.

Ўзга далил истаса таъби сақим,
Басдурур Одамда, «алиф», «дол», «мим».
Барчаси Аҳмадда топиб иззу шон,

Ўғлида уч ҳарф атодин нишон.
«Ҳо»и муҳаббат анга ўқдур насиб,
Ким ани Ҳақ деди ўзига ҳабиб. (X, 24-б.)

Ислом космогонияси, яъни илми хайъат(оламни яратилиш ҳақидаги таълимоти)да Оллоҳ оламни яратишда дастлаб Муҳаммад с.а.вассалламнинг нурини, сўнгра бутун олам – Ер, сайёралару юлдузлар, хайвон ва инсу жинсларни шу нурдан яратган, деб талқин қилинади. Мир Алишер шу ғояга таяниб, Одам Ато сабқатнамо, яъни зоҳиран пайғамбаримиздан олдин келган ва яшаган бўлсалар-да, пайғамбаримизга «аввал ўғул, сўнгра ато» эканликларини баён этади. Фикрнинг далили сифатида пайғамбаримизнииг тўрт исмларида бири бўлган *Аҳмад*даги *алиф*, *дол* ва *мим* асосида *Одам* исми шаклланишини, ҳақиқий *Ота Аҳмад* эканлигини, ўғил отага монанд бўлишлиги эса *Аҳмад* ва *Одам* сўзларининг ёзилиш шакли ўхшаш эканлигини келтириб ўтади. *Аҳмад* сўзидаги *ҳойи хуттини* эса *ҳабиб* сўзи билан боғлайди. Чунки, *Ҳабибуллоҳ* (Ҳақнинг, Аллоҳнинг суюклиси) эпитети фақатгина пайғамбаримиз Муҳаммад с. а. вассалламга хосдир. Бошқа пайғамбарларимизга бу эпитет қўлланилмайди¹⁵.

Мир Алишер Навоий литеронимларнинг ўзига хос хусусиятлари ва сўзларнинг имлосига таянган ҳолда юқорида келтирилган байтларда юксак бадийлик билан мураккаб космогоник ҳамда генетик ғояни маҳорат билан баён этади. Мазкур байтларда «алиф», «дол», «мим», «ҳо» литеронимлари моҳиятан ўз маъносида, яъни ҳарфларни аташ учун қўлланилган. Лекин бу маънолар сўзнинг имлоси билан боғланиб, юксак бадийлик кашф этган. Байт мазмунида ҳарф номидан бошқа қатор мураккаб маънолар, чунончи, «алиф», «дол», «мим» ҳарфлари орқали *Одам*нинг *Аҳмад*га, ўғилнинг отага ўхшашлиги маъноси ҳам ифодаланган. «Ҳабиб» сўзига ишора эса «ҳо» ҳарфи воситасида берилган¹⁶.

Иккинчи кўриниш: мураккаб бадий санъатни воқеалантиришда литеронимлар бевосита иштирок этмайди, бунда сўзнинг таркибига ишора йўли билан бадий мақсад ифодаланади¹⁷. Бунга мисол сифатида қуйидаги байтни келтириб ўтиш мумкин:

Оғиз бирла қаду кошу кўзинг зухдунгга қўймаслар,
Нечук қилғай киши бир ишқи бўлғай бу қадар монёъ.

Байт мазмуни: «Оғиз ва қоматинг, қош ва кўзинг бир-бирига жуда мустаҳкам боғланган. Ошиқ муайян ишни бажармоқчи бўлса, улардан бири унга монёълик қилади». Шоир ушбу байтда *ташбеҳи сарех* (яширин ташбеҳ)

¹⁵ Куръони Карим. –Тошкент: Чўлпон, 1992. –Б. 6 .

¹⁶ Навоий А. Хамса. – Тошкент: Фан, 1938. – Б 78.

¹⁷ Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – С. 67.

санъатини яратган. Бу бадий санъатда инсон узв номлари таг замирида кўчма маънолар яширинган. Очiq ташбехда хилқатнинг тик қомати «алиф» ҳарфининг ёзувдаги кўринишига қиёсланса, яширин ташбехда эса ҳарф номи тилга олинмайди, балки у асос (ўхшатиловчи) орқали ифодаланади. Оғиз – ۞ «мим», қад – ۞ «алиф», қош – ۞ «нун» ва кўз – ۞ «айн» ҳарфларига қиёсланади. Мазкур ҳарфларни кетма-кет жойлаштириб чиқсак, *ўхшатиши* (ташбеҳи сарех) асосида ҳосил бўлган «монёъ» сўзи келиб чиқади.

Улким соқол бўяр хаваси тушди бошига,

Бўлмоқ соқол қаро, не осиф, чун оқарди бош. (Нш, 143-б.)

Тавсифи: «У соқолини бўяшни хавас қилди. Аммо сочи оқарган бўлса, соқол бўяшдан нима фойда?» Иккинчи мисрадаги умумтуркий «қаро» ва «оқар» сўзларининг ўзаро муносабати мақлуби баъзни вужудга келтирган. Ҳазрат Алишер Навоий буюк сўз санъаткори эканлигининг яна бир далили шуки, у ўз асарларида нафақат арабий-форсий сўзларнинг ёзилиш тартибидан, балки туркий сўзлар имлосидан ҳам кенг ва ўринли фойдаланиб, турфа жозибатор бадий санъатларни юксак даражада ифодалашга моҳирона эриша олган.

ХУЛОСА

Литеронимлар мавзуси бўйича олиб борилган таҳлил натижалари куйидаги хулосаларга келишга имкон берди:

1. Алишер Навоийнинг маърифий-маданий, дидактик мавзудаги ғазалларида литеронимлар, асосан, ўз маъносида истифода этилган. Бундай хусусиятли литеронимлар шоир асарларида кўп эмас. Эски ўзбек адабий тили даврида ўз маъносида истифода этилган литеронимлардан, асосан, дидактик ва бадий мақсадларга фойдаланилганки, таълим жараёнида дидактик мақсадда литеронимлардан фойдаланиш таълим олувчиларнинг ўзбек-араб алифбосини ёдлаш ва алфавитдаги ҳарфлар тартибини эса тутишини таъминлаган. Мажозий маъноли литеронимлар эса ўз маъноли литеронимлардан миқдор жиҳатидан кўпчиликни ташкил этиб, шоирнинг назмий асарларида ранг-баранг маъноларни, бетакрор ифодаларни юзага чиқариш вазифасини бажарган.

2. Ўз маъносида қўлланган литеронимлар таркибида араб алифбосидаги илк ҳарф, яъни *алиф* ۞ ҳарфи сермахсул эканлиги кузатилди. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, *алиф* ۞ алифбодаги биринчи белги ҳисобланса, иккинчидан, мазкур ҳарф фаол истеъмолдалиги, оммавийлиги билан бошқа ҳарфий белгилардан ажралиб туради. Маълумки, бадий адабиёт санъатнинг бир тури ва у халқнинг бадий-эстетик тафаккурини ўстирувчи асосий воситадир. Шуни теран англаган истеъдодли шоир ўзбек-араб ҳарфларидан кишиларнинг фикрлаш қобилиятини ўстириш, эстетик дидини бойитиш мақсадларида кенг ва ўринли фойдаланган.

3. Халқ маънавий маданияти тараққиётида кўчимлар муҳим аҳамиятга эга. Ҳазрат Алишер Навоий сўзни кўчма маънода қўллашда ўзига хос бир йўналиш, услуб яратган ижодкордир. Араб алифбосидаги ҳарфларни кўчма маънода қўллаш борасидаги маҳорати, айниқса, алоҳида диққат-эътиборга

молик. Бу борада шоирнинг барча бадиий асарларида кўчма маъно касб этган арабий литеронимлар кенг кўламда қўллаши диққатга сазовор бўлиб, у ўзидан олдинги ижодкорлар асарларидаги кўчма маънода қўлланган арабий харф номларини анъанавий тарзда қўллаш билан чекланмасдан, уни бойитди ва такомиллаштирди.

4. Таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, *алиф* ا , *дол* د , *нун* ن , *йо* ي , *қоф* ق , *айн* ع , *жим* ج , *син* س , *мим* م каби литеронимлар мумтоз бадиий адабиёт намуналари учун кўчма маъно ҳосил қилишда сермахсул восита бўлган.

5. Мумтоз шеъриятнинг мазмун-моҳиятида ифодаланган ёр, маъшуқа таърифи ва тавсифини беришда, ёр узвларининг ҳолати, кўринишининг жонли портретини чизишда литеронимлардан кенг фойдаланилганки, бу борада литеронимларнинг ўрнида бошқа бирор лексик восита тасвирни шу даражада аниқ ва жозибадор тасвирлай олмаслиги маълум бўлади.

6. Литеронимлар, асосан, ёрнинг ташқи кўринишини ифодалаш воситаси сифатида қўлланганлиги ишда ўз исботини топди. Ҳазрат Алишер Навоий шеъриятида ҳарфий санъатлар, асосан, ёр, маъшуқанинг ташқи қиёфаси, кўриниши сифатида кенг қўлланилган. Ўз навбатида, ҳарфий санъат воситасида ёрнинг руҳий ҳолати, ички оламини акс эттирувчи ўринлар ҳам муайян даражада мавжуд.

7. Литеронимлар мураккаб бадиий санъатларни юзага келтирувчи муҳим воситалардан бири эканлиги ва унинг икки тури мавжудлиги аниқланди. Булар – мураккаб бадиий санъатларни воқелантиришда литеронимлар бевосита иштирок этиши, яъни байт таркибида литеронимлар очик, аниқ ифода этилиши ҳамда литеронимларнинг яширин (ўхшатиш асоси орқали) берилиши, уларга ишора қилинишидан иборат.

8. Мураккаб бадиий санъатларнинг биринчи турида литеронимлар, асосан, ташбеҳ санъатини юзага келтиради. Иккинчи тур асосида шаклланган мураккаб бадиий санъатлар эса яширин ташбеҳ, қалб санъатини воқелантиради. Маълумки, қалб санъатини юзага келтиришда айрим литеронимлар эмас, балки сўзнинг ёзилиш шакли алоҳида эътиборга олинади. Бунда муайян сўзнинг тескари томондан ўқилиши ва у берадиган маъно назарга олинади. Биз буни ишимизда Ҳазрат Алишер Навоий шеъриятида келтирилган *хур* حور сўзининг тескариси *руҳ* روح , *ой* اى сўзининг тескариси *йо* يا сифатида ўқилишини мисоллар орқали кўриб ўтдик.

9. Навоий ўзидан олдинги ижодкорларнинг ҳарфий бадиий санъатдан фойдаланиш анъаналари билан чекланиб қолмай, уни бойитди ва такомиллаштирди. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, литеронимлардан *алиф* ا , *дол* د , *нун* ن , *йо* ي , *қоф* ق , *айн* ع , *жим* ج , *си* س , *н* ن , *мим* م каби харф-литеронимлар кўчма маъно ҳосил қилишда сермахсул эканлиги маълум бўлди. Алишер Навоий бадиий асарларида: *алиф* ا харфи олтига, *дол* د харфи тўртта, *жим* ج ҳамда *лом* ل харфлар биттадан, *мим* م , *йо* ي , *си* س *нун* ن , *син* س харфлари эса иккитадан кўчма маъно ифодала олган.

Литеронимлар, асосан, бадиий образнинг ташқи кўринишини тасвирлаш воситаси сифатида фаол. Ҳарфий санъат воситасида ёрнинг руҳий ҳолати ва ички оламини акс эттириш нисбатан оз учрайди.

10. Мураккаб бадий санъатларни юзага келтирувчи литеронимлар икки хил шаклда, яъни эксплицит (очик моддий шаклда) ёки имплицит (яширин тарзда) мавжуд бўладики, булар имло билан боғлиқ айрим бадий санъатларни, чунончи, қалб, ташбеҳ, яширин ташбеҳ каби мураккаб бадий санъатларни яратиш воситасига айланади. Табиийки, бундай санъатлар китобхоннинг тафаккурини бойитишга, зехнини ўстиришга, уни мушоҳада юритишга, синчков, зийрак бўлишга ундайди. Зеро, бевосита сўз, сўз бирикмасининг ёзилиш тартиби билан боғлиқ қалб, яширин ташбеҳ, ташбеҳ санъатлари; сўз таркибидаги ҳарфларнинг имлоси билан боғлиқ бадий санъатларда литеронимларнинг ўз ва кўчма маънода қўлланилиши бадий тасвир воситаси сифатида эмас, асосан, сўз ўйини тарзида қўлланилганлиги ҳам эътиборга молик.

**SCIENTIFIC COUNCIL FOR AWARDING
SCIENTIFIC DEGREES Ph.D.03/27.02.2020.Fil.72.09
AT BUKHARA STATE UNIVERSITY**

BUKHARA STATE UNIVERSITY

SHARIPOVA MAVLYUDA BOYMUROTOVNA

**LEXICO-SEMANTIC AND LINGUOVOETICAL STUDY OF
LITERONYMS IN A.NAVOI'S LITERARY WORKS**

10.00.01 - Uzbek language

**DISSERTATION ABSTRACT OF THE DOCTOR OF PHILOSOPHY (PhD)
ON PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Bukhara – 2020

The theme of doctor of philosophy degree (PhD) on philosophical sciences was registered at the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan under number V2019.1.PhD / Fil696.

The dissertation has been carried out at Bukhara State University.

The dissertation abstract is published in three languages (Uzbek, English, Russian (resume) on the web-site of the Scientific Council (buxdu.uz) and «Ziyonet» Information-Educational portal (www.ziyonet.uz).

Scientific supervisor: **Saidov Yoqub Siddikovich,**
Doctor of Philological Sciences

Official opponents: **Raupova Laylo Raximovna,**
Doctor of Philological Sciences, Professor
Жабборов Хўжамурод,
Doctor of Philological Sciences

Leading organization: **Samarkand State University**

The defense of dissertation will take place on «__» _____ 20__ at _____ at the meeting of the Scientific Council awarding scientific degrees **PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09** at Bukhara State University (Address: 200117, Bukhara city, Mukhammad Ikbol street, 11. Tel: (0365) 221-29-14, fax: (0365) 221-27-57; e-mail: buxdu_rektor@buxdu.uz)

The dissertation could be reviewed in information-resource center of Bukhara State University (registration number _____). (Address: 200117, Bukhara city, Mukhammad Ikbol street, 11. Tel: (0365) 221-29-14).

Dissertation abstract sent out on «__» _____ 20__.

(Mailing report number №__ on «__» _____ 20__)

M.K.Abuzalova
Chairman of Doctoral Degree
Awarding Scientific Council
Doctor of Sciences (Philosophy) (DSc)

G.I.Toirova
Secretary of the Doctoral degree
Awarding Scientific Council
Doctor of Philosophy (PhD)

D.Z.Rajabov
Vice-Chairman of the scientific seminar
of Doctoral degree awarding Scientific
Council Doctor of Sciences
(Philosophy) (DSc)

INTRODUCTION (Abstract of PhD dissertation)

Relevance and necessity of the dissertation topic. In world linguistics, special attention is paid to the study of the language of the works of a particular artist, which plays an important role in the development of social consciousness and thinking, in various, including lexical-semantic and linguopoetic aspects. It is important to determine the attitude of lexical units in works of art to the literary language, to reveal the lexical-artistic, socio-aesthetic and historical features, as well as to identify trends in development. The relevance of the topic is determined by the comprehensive study, description, classification, as well as the determination of the place of letters (graphonyms), one of the specific spiritual groups of subject and graphic symbols, as well as a group of letters (literonyms). The fact that lexical units in world linguistics are studied on the basis of comparative-historical, system-structural and anthropocentric linguistic paradigms proves the importance of studying lexical units in works of art in lexical-semantic and linguopoetic aspects. Letter literary arts, which are deeply rooted in the essence of Uzbek classical literature, determine the relevance of the topic from the linguistic-poetic point of view of the literonyms that create them. The need to study the lexical-semantic aspect of Alisher Navoi's literary works, to determine their level of use, to determine their place at the language level, to determine the artistic-aesthetic and functional-semantic features, to carry out linguopoetic analysis, to substantiate the poet's poetic skills in using literonymic units.

The current "Strategy of Actions" for the further development of the Republic of Uzbekistan pays more attention to the development of cultural values, science, in particular, our national language. As a result, the role and influence of our native language in social life has increased, and unimaginable great work has been done to turn it into a truly national value. During the years of independence, the use of the Uzbek language has greatly expanded, research aimed at its development on a scientific basis, the publication of many scientific and popular books, textbooks, new dictionaries on the specifics of our language contribute to raising public awareness. In this sense, a holistic study of the development of lexical units in the language of Uzbek classics, in particular, the works of Alisher Navoi, which is a bright expression of our national thinking and values, defining the linguistic nature is more important today than ever. Restoring the spirituality of our people, studying our spiritual heritage and comprehensively developing our science has become the most important issue today. It is important to raise our national linguistics to a higher level, modernize it and bring it to the level of world linguistics. There are some issues in our linguistics that need to be addressed. One such issue is literonyms.

Resolution of the President of the Republic of Uzbekistan No. PD-4947 of February 7, 2017 " Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan", No. PD-4958 of February 16, 2017 "Further improvement of the postgraduate education system", October 21, 2019 Decrees " Measures to radically increase the prestige and status of the Uzbek language as the state language"; No. 6-PD-2789 of February 17, 2017 " Measures to further improve the activities, organization, management and funding of research activities of the Academy of

Sciences", April 22, 2017 "Measures to further develop the system of higher education" Resolutions " The broad celebration of the 30th anniversary of the adoption of the Law of the Republic of Uzbekistan On the State Language " of October 4, 2019; This research will serve to a certain extent in the implementation of the tasks set out in the Address of the Oliy Majlis by the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev and other relevant legal acts dated December 28, 2018.

Correspondence of the research to the priorities of the development of science and technology of the republic. The dissertation was completed in accordance with the priority of the development of science and technology of the republic: "Formation of a system of innovative ideas and ways to implement them in the social, legal, economic, cultural, spiritual and educational development of an informed society and democratic state."

To what extent the problem has been studied. Within the framework of world philology, a lot of research has been conducted on the life and literary work of Alisher Navoi. Mark Toutant, Gonul Alpay-Tekin, Ulku Steel, Tekin Shinasi, Vahit Turk are among the researches¹. In Russian Orientalism, there are a number of studies by E.E. Bertels and V.V. Bartold². In the Uzbek literature of the last century, the science of Navoi studies was formed. Abdurauf Fitrat, Sadridin Aini, B.Valikhodjaev, A.Rustamov, A.Kayumov, Yo.Ishakov, S.Erkinov, R.Vakhidov, S.Hasanov, N.Kamilov, I.Hakkul, A.Hayitmetov, Sh.Sirojiddinov contributed to its emergence and development³. Some researches on the poetics of the poet's literary works have been created⁴. In Uzbek linguistics, linguistic features of Alisher Navoi's works, in particular, lexical-semantic features, have been studied by such scholars as B.Bafoev, Z.Khamidov⁵. In the field of linguopoetics in Uzbek

¹ Marc Toutant. La culture des derniers Timourides : études des pratiques d'imitation à travers l'exemple de la Khamsa de Mīr Alī Shīr Nawā'ī (1441-1501). -Paris: 2013. – 231 б.; Gönül Tekin. XVI. Yüzyıl Çağtay Şairi Meclisi'nin Seyfelmülük Adlı Mesnevisi itakkında. -Ankara: in JTS/TUBA, 1987. -P. 123–132.; Gönül Alpay - Tekin. [Ali Şir Nevaî](#), [Ferahud ü Şirin](#). -Ankara: Türk Tarihi Kurumu, 1994.; Çelik, Ülkü. Alî-şir Nevâyî Leylî vü Mecnûn. –Ankara: TDK Yay,1996.; ERASLAN, Kemal (1979), Alî Şir Nevâyî Nesâyimü'l-Mahabbe Min Şemâyimü'l-Fütüvve. –İstanbul: Üniv. Edebiyat Fakültesi Yay, 1979.; Tekin, Şinasi. Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. -Ankara: TDAYB, 1966. –P. 35-63.; Turk, Vahit. Ali Şir Nevâyî Nazmü'l-Cevâhir, Türk Dünyası . -İstanbul. Araştırmaları Vakfı,2006.

² Bertels E.E. History of Persian-Tajik literature. - Moscow: Nauka, 1960; Bertels E.E. Selected Works. Navoi and Jami. - Moscow: Science, 1965; Bertels E.E. Sufism and Sufi Literature. - M .: Nauka, 1965; Bartold V.V. The world of Ali Shir and political life. Composition. In IX volumes. - M .: Nauka, 1964.T. II. Part 2.

³ Ayniy S. Alisher Navoi. // Selected works. –Tashkent: 1978; Valixo'jaev B. From the history of Uzbek epic poetry. - Tashkent: Fan, 1974; Rustamov A. Navoi's artistic mastery. - Tashkent: Gulom Publishing House of Literature and Art, 1979; Ishakov Yo. Navoi poetics. - Tashkent: Fan, 1983; Erkinov S. Farhod's story in Eastern literature. - Tashkent: Fan, 1985; Qayumov A. Alisher Navoi. - Tashkent: Kamalak, 1991; Haqqul I. Sufism and poetry. - Tashkent: Gulom Publishing House of Literature and Art, 1991; Valixo'jaev B., Vohidov R. Goodness is the meaning of life. - Tashkent: Fan, 1992; Hayitmetov A. Conversations of Navoi. - Tashkent: Teacher, 1993; Valixo'jaev B. History of Uzbek literature. - Tashkent: Uzbekistan, 1993; Vohidov R. Navoi and theology. - Bukhara: Bukhara Publishing House, 1994; Sirojiddinov Sh. Recognized by Navoi's contemporaries. - Samarkand: Zarafshan, 1996; Komilov N. Sufism. - Tashkent: Writer, 1997; Erkinov S. Sources of Alisher Navoi's interpretation of "Khamsa" in the XV - XX centuries: Philol. fan. doc. diss ... avtoref. - Tashkent, 1998; Sirojiddinov Sh. Alisher Navoi: comparative-typological, textological analysis of sources. - Tashkent: Akademnashr, 2011;

⁴ Jo'raeva N. Byte poetics in Uzbek classical poetry: Ph.d. diss ... avtoref. - Tashkent, 2004; Yusupova D. Artistic harmony of content and rhythm in Alisher Navoi's "Khamsa". - Tashkent: MUMTOZ SOZ, 2011; Mamadalieva Z. The system of symbolic images in the epic "Lison ut-tayr": Ph.d. diss. - Tashkent, 2011 and others.

⁵ Bafoev B. Lexicon of the works of Alisher Navoi: Author's abstract. dis. ... doc. philol. sciences. –T .: 1989; Bafoev B. Vocabulary of Navoi's works. –T .: Fan, 1983. -157 p .; Bafoev B. Synonyms in the works of Navoi //

philology H.Abdurahmanov and N.Mahmudov's "Word aesthetics" , N.Mahmudov's "Linguopoetics of analogies in Oybek's prose" , " On the linguopoetics of A.Kahhor's stories " , I.K.Mirzaev's

" Problems of poetry " ,Khudoiberganova's "Semantic and stylistic analysis of analogical constructions in the Uzbek language", M. Yuldashev's "Cholpon's artistic language skills", "Mystery in Cholpon's words", "Literary text and the basis of its linguopoetic analysis", "Linguopoetics of literary text" , G.Rikhsieva's "Comments on the basics of linguopoetic research", N.Husanov's "On the lexical-semantic and methodological features of anthroponyms in the language of written monuments of the XIV century", M.Yakubbekova's "Linguopoetic features of Uzbek folk songs"⁶.

In Eastern literature, especially in Uzbek classical literature, the literary arts play an important role. The complex of arts used in the works of our classics has been analyzed to a certain extent and their importance in enriching the spiritual and aesthetic thinking of the people has been highlighted. Classical writers and critics such as Abdullah ibn Mu'taz bin al-Mutawakkil bin Mu'tasim Abbas, Quddam bin Ja'far, Abu Hilal al-Askari, Abul Qahira Jurjani, Muhammad bin Umar Radiani, Nasr bin Hasan in Arabic, Rashid al-Din al-Watwaz, Shams Nasiruddin Tusi, Abdurahman Jami, Hussein Waz Kashifi, Sharofiddin Rumi, Sayfi Bukhari, Atoullah Hussein in Persian-Tajik language, Sheikh Ahmad Khudoydod Tarazi, Mir Alisher Navoi's works had been written in Turkish and devoted to the issues of artistic analysis (classical art). The literal arts within the framework are also analyzed and described. But the literal arts, firstly, are not specifically distinguished by our classical writers - considered within the framework of artistic figures, secondly, almost indistinguishable in terms of language - even in Funun ul-baloga, written in Turkish, no special attention is paid to the possibilities of the Turkish language. One can be convinced that one of the important tasks before us is to separate the literal arts, which is a manifestation of the potential of our native language as an art in fiction, and to study it as a way to skillfully use the potential of our native language. Letter names (literonyms) have a specific use in our

---

Uzbek language and literature. - T .: 1980. -№ 6. -B. 23-28; Khamidov Z. Lexical-semantic and linguo-poetic study of the "Lisan at-tayr" language by Alisher Navoi: Author's abstract. dis. ... Phd-T .: 1982. -20 p.

⁶ Abdurahmonov X., Mahmudov N. Word aesthetics. - Tashkent: Fan, 1981; Mahmudov N. Linguopoetics of analogies in Oybek's prose // Uzbek language and literature. -T .: 1985. -№ 6 (12). -B. 48-50; Mahmudov N A. On the linguopoetics of Kahhor's stories // Uzbek language and literature. -T .: 1987. -№ 4 (8). -B. 34-38; Mirzaev I.K .. Problems of linguopoetic interpretation poetical text: Author. dis. ... Doc. philol. sciences. -T .: 1992; Khudoyberganova D. Semantic and stylistic analysis of constructions in Uzbek: Avtoref. dis. ... Phd. -T .: 1989; Yuldoshev M. Cholpon's artistic language skills (on the example of the novel "Night and Day"): Phd. ... dis. avtoref. - Tashkent: FA TAI of the Republic of Uzbekistan, 2000; Yuldoshev M. Secrets of the word Cholpon. -T .: Manaviyat, 2002; Yuldoshev M. Fundamentals of literary text and its linguopoetic analysis. -T .: Fan, 2006. -76 p .; Yuldoshev M. Linguopoetics of literary text. -T .: Fan, 2008. -156 p .; Yuldoshev M. Linguopoetic study of literary text: Doctor of philol.sciences,diss.avtoref. - T .: FA TAI of the Republic of Uzbekistan, 2009; Rikhsieva G. Comments on the basics of linguopoetic research // Uzbek language and literature. -T .: 2003. -№ 2 (4). -B. 84-86; Husanov N. Lexical-semantic and methodological features of anthroponyms in the language of written monuments of the XIV century. -T .: Writer, 1997; Hasanov A. Lexical-stylistic means of providing the art of the language of Abdullah Qahhor's stories: Phd. ... Dis. avtoref. -T .: 2010; Doniyorova Sh. Artistic and stylistic peculiarities of Sh.Kholmiraev's stories: Phd. ... Dis. avtoref. -T .: 2000; Solijonov Y. Poetics of artistic speech in Uzbek prose of 80-90s of the XX century: Phd ... Dis. avtoref. -T .: 2003; Quronov D. Cholpon's life and creative heritage. -T .: Teacher, 1997; Yoqubbekova M. Linguopoetic features of Uzbek folk songs. -T .: Fan ,2005.

classical fiction. In the analysis of such features the works of F.Ishakov, A.Khojiakhmedov, L.Zohidov, Z.Hamidov, A.Asallaev, V.Rakhmonov, F.Musulmonkulov are noteworthy⁷. The current state of the study of letter names in Uzbek linguistics and literature testifies to the significant achievements of scientists of our republic in this field. However, literonyms are not considered as a separate group, their poetic features are fully, studied in detail. So far, the literal arts used in poetic works of art, such as the ability of poets to create various works of art based on spelling, the ability to use the written forms of letters, have not been specifically studied.

The relevance of the dissertation research to the research plans of the higher education institution where the dissertation was completed. The research is carried out as part of the research plan of Bukhara State University on "Functional-pragmatic, semantic-methodological, lingvopoetic and lingvoculturological analysis of Uzbek language units."

The purpose of the research is to determine the lexical-semantic and lingvopoetic features of literonyms in the poetry of Alisher Navoi, to substantiate their artistic and aesthetic functions, to reveal the poet's skill in their use.

The objectives of the research:

to study the formal and semantic aspects of the letters that form the basis of the art and to determine the interrelationships between them;

to show the role and importance of literonyms at the language level;

identification of literal arts in classical literature, in particular, in the poetry of Alisher Navoi, revealing their lexical and semantic features;

description and classification of literonyms, study of their lexical and artistic aspects;

identify the relationship between literonyms and their semantic meaning, their similarities and differences;

reveal the level of availability of literonyms in lexical expression and word formation;

Demonstration of Alisher Navoi's artistic skills in the use of literonyms.

The object of the research is the manuscript of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of Uzbekistan (inv. № 677) and "Khamsa" and "Khazayn ul-maoniy" from the twenty-volume "Complete Collection of Works" by Alisher Navoi, published in 1988 by "Fan" (The works "Gharaib us-sigar", "Navodur ush-shabab", "Badoyi ul-vasat", "Favoyid ul-kibar") were selected. Other poetic works of the poet (such as "Navodir un-nihoya", "Badoe' ul-bidoya") and examples of classical literature were also addressed.

The subject of the research is the literonyms in the poems of Alisher Navoi

---

⁷ Ishakov Yo. The first lyrics of Alisher Navoi. –T.: Fan, 1965; Ishakov Yo. Navoi poetics. –T.: Fan, 1983. -167 p.; Ishakov Yo. Dictionary of word art. –T.: Zarqalam, 2006. -125 p.; Ishakov Yo. Passion. // Uzbek language and literature. –T.: 1972. -№ 4. –B. 72-74; Ishakov Yo. Tardi aks. Uzbek language and literature. –T.: 1971. -№ 6. –B. 81-83; Ishakov Yo. Tazod. // Uzbek language and literature. –T.: 1970. -№ 5. –B. 80-83; Ishakov Yo. Tashbeh. // Uzbek language and literature. –T.: 1970. -№ 4. –B. 81- 84; Hojiahmedov A. A masterpiece of classical art. –T.: Sharq, 1998. -128 p.; Hojiahmedov A. Poetic arts and classical rhyme. –T.: Sharq, 1998. -160 p.; Zohidov L. Problem genre in Alisher Navoi's work. –T.: Fan, 1986. -64 p.; Rakhmonov V., Musulmonkulov F. The charm of art. –T.: Yangi asr avlodi, 2005. -24 p.

Research methods. Diachronic, synchronous, comparative-historical, historical-etymological, semantic-structural, structural-functional, linguoculturological and component analysis methods were used in the implementation of the goals and objectives set in the study.

The scientific novelty of the research is:

- the place of letter names at the linguistic and lexical level, the formation of separate lexical groups of Uzbek-Arabic literonyms in the Uzbek language;
- views and interpretations of letter names are studied from the point of view of world linguistics, in particular, national linguistics, its significance at the linguistic and lexical level, the formation of separate lexical groups of Uzbek-Arabic literonyms in the Uzbek language, lexical-semantic essence, , in particular, the methodological basis for Uzbek linguistics is defined;
- Uzbek-Arabic alphabet names are of great importance in the social ,cultural, scientific life and education of the Uzbek people, The emergence of a special type of art in classical literature, ie as a book art, and its important place in the system of spiritual arts, the high development of this literary art due to the great contribution of Alisher Navoi and it is proved by examples in his poetic works;
- it has been proved by examples that the names of Uzbek-Arabic letters were formed in Uzbek classical literature as a separate type of art, ie book art, and have a special place in the system of spiritual arts;
- the features of lexical unity of Uzbek-Arabic literonyms, the level of possibility of word formation, as well as the presence of ambiguity, semantic and contradictory features in terms of form and meaning, which are the art of the old Turkic literary language and especially the old Uzbek literary language its formation in the literature as a separate phenomenon of art is revealed by factual materials;
- the peculiarities of the lexical unity of Uzbek-Arabic literonyms, the degree of possibility of word formation, as well as the presence of many phenomena of semantic, semantic and contradictory meanings were revealed and proved on the basis of factual materials.
- the figurative meanings, metaphorical, synecdoxic, metonymic features of Uzbek-Arabic alphabet names have been studied from the linguopoetic point of view, the important role of literonyms in the system of portable words, the use of works of art, especially in the language of lyrical works, in a more figurative sense than their meaning, the role and importance of metaphors (metaphors) in the realization of metaphors is illustrated by Alisher Navoi's works.
- the metaphorical, synecdoxic, metonymic features of Uzbek-Arabic alphabet names have been studied from the linguopoetic point of view, and their important role in the system of portable words has been proved by the example of Alisher Navoi's literary works.

The practical results of the study are as follows: established a methodological basis for Uzbek linguistics on the study of linguopoetics of literonyms in the language of fiction; Materials and conclusions on literonyms in the research provide important scientific and theoretical information for Uzbek linguistics, enrich its theoretical basis; Textbooks and manuals on the subjects

"Modern Uzbek language", "History of Uzbek language", "History of Uzbek linguistics", "Linguoculturology", "Text linguistics" serve for the improvement of modern textbooks and glossaries; research results will be a source of knowledge and skills for students, masters, researchers and specialists in the field of philology; Materials and theoretical information on Alisher Navoi's contribution to the development of Uzbek, Turkish and world literature, in particular, the arts, in particular, the arts, play an important role in instilling in the hearts of the younger generation a love for this artist, our spiritual heritage and our native language.

The reliability of the research results is determined by the fact that the problem is clearly stated, based on comparative-historical, descriptive, component analysis, lingo cultural, component analysis methods, theoretical ideas and conclusions are put into practice, the results are confirmed by the competent authorities.

Scientific and practical significance of research results. The scientific significance of the research is that in improving the knowledge of the role of literonyms in Uzbek classical literature, lexical-semantic and linguopoetic features, as well as artistic and aesthetic functions, their study in a clear system, the creation of dictionaries of literal arts, the Uzbek-Arabic alphabet. explained by the fact that it can be used in the study of issues related to its aesthetic nature.

The practical significance of the research results is that its scientific-factual materials include methodological analysis of Uzbek linguistics, speech culture and linguistic analysis of literary texts, "Modern Uzbek language", "History of Uzbek language", "Linguopoetics", "Text linguistics" and "Linguoculturology". creation of textbooks, organization of seminars and manuals for practical training, use in the organization of elective courses and seminars, serves to promote the artistic skills of Alisher Navoi in the media.

Implementation of research results. Solving the problem of the reflection of the literary traditions of the East, in particular, Alisher Navoi in the Uzbek literature of the independence period; to determine the formal and semantic features of letter names, which are the basis of one of the most important arts in Uzbek classical literature; to reveal the linguistic-artistic and aesthetic nature of literonyms and their place at the language level; Defining the relationship between the names of letters and their meanings in the example of Alisher Navoi; F-1-06 "Synthesis of East-West Literary Traditions in Uzbek Literature of the Independence Period" reference of the Ministry of Special Education No. 89-03-58 of January 6, 2020). As a result, it was possible to draw certain conclusions on the lexical-artistic and aesthetic nature of literonyms, their place in the system of fine arts, their figurative meanings and the substantiation of the essence of explanatory words;

a clear assessment of the level and scale of the influence of classical poetic traditions in the literature of the national renaissance, in particular, the artistic work of Alisher Navoi on the basis of material materials; to determine the place of book art in the works of representatives of modern literature; to reveal the linguistic-artistic, aesthetic and functional-semantic features of literonym (letter names) in the literature of the envisaged period; Coverage of the impact of Alisher Navoi's

poetic skills on modern literature; OT-F3-090 “Jadid literature is a synthesis of world advanced literature” from 2007-2011. (reference of the Ministry of Higher and Secondary Special Education of the Republic of Uzbekistan No. 89-03-811 of February 25, 2020). As a result, the influence of classical poetry on Jadid literature and the realization and place of book art in it allowed a clear assessment; It has been widely used in the development of curricula for the School of Sufism in Bukhara region initiated by the President of the Republic of Uzbekistan and in the preparation of working programs and lecture notes for senior students of Mir Arab Higher Madrasah. reference of the Committee on Religious Affairs No. 209 of 14 January 2020). As a result, the students became acquainted with the content of Uzbek classical literature, in particular, the works of Alisher Navoi, the rich spiritual heritage based on high humanistic ideas, the great contribution to the development of universal civilization, culture, religion and secular science. contributed to the improvement of knowledge in various areas, the improvement of the content and quality of curricula, as well as the enrichment of the scope of topics;

The results of the study of Alisher Navoi's artistic skills were used in the preparation of scripts for the programs of the National Television and Radio Company of Uzbekistan "Bukhara" "Eighth Miracle", "Preservers of the Centuries" (Handbook of the National Television and Radio Company of Uzbekistan dated December 11, 2019 No 1-450). As a result, information about the rich creative heritage of Alisher Navoi, in particular, the art of books, the linguistic features of poetry, created a basis for in-depth reflection on the topic of the creative team of the radio channel.

Approbation of research results. The results of the research were presented in the form of reports at 4 international and 12 national scientific conferences and tested.

Publication of research results. A total of 25 scientific papers on the topic of the dissertation were published, including 1 textbook, 4 scientific articles in scientific publications recommended for publication of the main results of doctoral dissertations of the Higher Attestation Commission of the Republic of Uzbekistan, including 3 in national and 1 foreign journals.

The structure and scope of the dissertation. The dissertation consists of an introduction, three chapters, a conclusion, a list of references and conditional abbreviations, the total volume of the work is 155 pages.

MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

The introductory part is based on the relevance and necessity of the topic, describes the goals and objectives, object and subject of the research, its relevance to the priorities of science and technology, describes the scientific novelty and practical results of the research, the scientific and practical significance of the results. information on the structure of the dissertation, published works.

The first chapter of the dissertation, entitled "Literonyms as a specific lexical-spiritual group", consists of four sections. The first part is entitled "History and sources of formation of Uzbek-Arabic literonyms", which contains information about the history of writing of the peoples of the world, in particular, the types of

writing used historically by the Uzbek people, including the old Uzbek script. The second part of this chapter is called "Lexemal Properties of Literonyms" and it describes the properties of literonyms as lexemes.

Letter names have long attracted the attention of linguists and literary critics, with various phrases associated with them (such as the Latin Alpha to omega, Russian horse Alfya do Omegi, horse A do Ya,⁸ etc.) and words made up of letter names (e.g. , Uzbek alphabet, alphabet; Russian alphabet, azbuka; Greek alphabctos; on this basis, English alphabet; German alphabet; French alphabet,⁹ etc.) but their lexical-semantic features, place in the lexical system of the language, its occurrence as a lexeme, semantic-functional features not specifically studied. However, in the alphabet of all languages dealing with phonetic writing, there is a section called the name of the letters, and in this section the graphic form of the letter and its name are given.

The answer to the question of whether a letter name can be considered a separate lexeme is yes. The fact that it has a name expressed in one word indicates that in the linguistic system, letter names, i.e. literonyms, must be distinguished as separate lexemes. As literonyms are distinguished as separate lexemes, the question naturally arises as to what are their lexematic, lexeme-like properties. It is known that the requirements¹⁰ for a lexeme in linguistics are: 1) the lexeme must have a specific form, nomeme; 2) the lexeme must have a specific meaning (semema); 3) the nomenclature of the lexeme must have the form of a stable whole of phonemes; 4) the nomema must be in a conditional social connection with a particular semema; 5) The semema related to the nomema must be connected with a certain concept in the mind of the speaker and the listener, and the concept must be connected with a certain event (denotation, certificate, reference, so-called). Let's look at the requirements for a lexeme in the example of the lexeme "alif":

1. The nomema of the literonym "Alif" is stable, it consists of a stable whole of the sounds a, l, i, f in the second syllable, the vowel of which is emphasized. Arbitrary alteration and distortion of the sounds in it - it cannot be voluntarily altered as olif, aluf, oluf, apif, otherwise this nomema will remain incomprehensible to the speakers. The nomenclature "Alif" is subject to all the laws inherent in the nomenclature of Uzbek lexemes. For example, the 'f' that comes at the end of a word (in ausdaut) can turn into an explosive 'p'. (See: in the work "Uzbek dialectology" by V.V.Reshetov and Sh.Shoabdurahmanov, the transition of f to p, in M.Mirtojiev's work "Modern Uzbek language" it is noted in alphabetical order).

⁸ Vartanyan E.A. Word travel. -Moscow: Enlightenment. 1987. -S. 280.

⁹ Uspensky A. The word about words. - Moscow: Education. 1992. -S. 56

¹⁰ Rahmatullaev Sh. Semema is an independent language unit. // Uzbek language and literature. -T .: 1984. -№ 5. - B. 27-31; Rahmatullaev Sh., Yusupov R. About the composition and semantic connection of semantics. // Uzbek language and literature. -T .: 1974. -№ 1. -P. 34-38; Nematov. The word and its place in language and speech. // Uzbek language and literature. -T .: 1988. -№ 6. -B. 42-48; Ufimtsova A. The word is written in the lexical-semantic system. -M .: Nauka, 1968. -S. 78; Nematov H., Begmatov E., Rasulov R. et al. Lexical macro system and its research methodology. (Theses of systemic lexicology). // Uzbek language and literature. -T .: 1989. -№ 6. -P. 34-39; Nematov H., Rasulov R. Fundamentals of Uzbek language system lexicology. -Tashkent, Teacher, 1995. -P. 23.

Therefore, to determine whether the consonant at the end of a word is resonant, soundless, or f or p, it is moved to the intervocal (two-vowel range) position. For example, the case in the nomenclature alif / alip, "alifingiz", "aliflari" is completely subject to this rule, that is, the nomema "alif" does not differ from the nomemes of other lexemes in the Uzbek language.

The Uzbek language does not have a sliding consonant f in its words. It is derived from Arabic, Iranian, and is also found in Russian-international words, it is a silent slide formed by the strong pressure of air leaking from the space between them by the approach of the lower lip to the teeth of the upper shoulder. However, it is not pronounced the same in Uzbek. It is replaced by the explosive p consonant in the word structure. For example: фақат-пақат; кифти-кипти; саф-сап (only, shoulder, row.) The vowels in a word can move forward in a series and be pronounced as "олип"¹¹ The "и"(i) in the second syllable can be pronounced as a prefix and a very short (эльп,elp). All the laws related to the pronunciation of the nomema "Alif" are the general laws of Uzbek phonetics. Hence, the alip-alif nomeme has features peculiar to the Uzbek nomemas. This was commented in detail by V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmanov, A. Abduazizov, A. Mahmudov, M. Mirtojiev. They state that alif can be nomema according to all laws.

2. The linguistic meaning is that something in existence must be interconnected with an event. The sequence of sounds "Alif" in the Uzbek mind is inextricably linked with a certain spelling (graphic) symbol. It is the name of this letter. In this respect, 'alif', like other independent words, refers to a phenomenon specific to a particular field and appears as a term. Just as other terms are understandable to representatives of a particular field, the meaning of the nomenclature "alif" is clear to anyone familiar with the old Uzbek script. For someone unfamiliar with this writing system, its meaning is unclear. This is a characteristic feature of all terminological vocabulary. For example, the linguistic terminological meaning of the word possessive is clear to a person with linguistic knowledge. Just as a person unfamiliar with the chemical knowledge system does not understand the meaning of a reaction, a person unfamiliar with the old Uzbek script does not understand the meaning of the nomema "alif." Therefore, to determine whether the consonant at the end of a word is resonant, soundless, or f or p, it is moved to the intervocal (two-vowel range) position. For example, the case in the nomenclature alif / alip, "alifingiz", "aliflari" is completely subject to this rule, that is, the nomema "alif" does not differ from the nomemes of other lexemes in the Uzbek language. The Uzbek language does not have a sliding consonant f in its words. It is derived from Arabic, Iranian, and is also found in Russian-international words, it is a silent slide formed by the strong pressure of air leaking from the space between them by the

---

¹¹ Mirtojiev M. Modern Uzbek language. –Tashkent: Teacher, 1992. –P. 5-6.

approach of the lower lip to the teeth of the upper shoulder. However, it is not pronounced the same in Uzbek. It is replaced by the explosive p consonant in the word structure. For example: фақат-пақат; кифти-кипти; саф-сап (only, shoulder, row.) The vowels in a word can move forward in a series and be pronounced as "олип" ¹²The "и"(i) in the second syllable can be pronounced as a prefix and a very short (эльп,elp). All the laws related to the pronunciation of the nomema "Alif" are the general laws of Uzbek phonetics. Hence, the alif-alif nomeme has features peculiar to the Uzbek nomemas. This was commented in detail by V.V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmanov, A. Abduazizov, A. Mahmudov, M. Mirtojiev. They state that alif can be nomema according to all laws.

3. The concept of "alif", which exists in a person familiar with the Uzbek-Arabic writing system, is associated with the letter "alif" (grapheme) used in the texts of the Uzbek-Arabic script, which is a part of the objective being.

Like all words in our language, letter names can participate in the system of making compound and even words. For example, in our language, in connection with the literonym alif, the alphabet (named after the first "alif" and the second "bo" at the beginning of the Arabic alphabet) is a compound word. Its alphabetical form is widely used in the language of old written sources. Based on the above, it can be concluded that letter names (literonyms) can meet all the requirements for Uzbek lexemes and should be considered as lexemes.

The third section is entitled "The phenomenon of homonymy, synonymy and antonymy in Literonyms." It is well known that homonymy in literonyms is as rare as in all terminological (sectoral) lexical systems or subsystems. The occurrence of homonymy in letter names is due to the presence of resonant letters ¹³ in the Uzbek language. For example, in Arabic the letter ت is called *te*, the letter ط is called *ta* // *to*, the letter ح is called *ha*, and the letter ه is called *he* ¹⁴. In the Uzbek-Arabic alphabet and the system of literonyms, this homonymy is eliminated by naming ت as *te* as ط as *to* or itqi, ح as *ha* or *hoyi hutti*, and ه as *he* or *hoyi havvaz*.

¹² Allaniyazova Sh. Applied art terminology in the Karakalpak language: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1986. -23 p.; Azizov S. Lexico-grammatical study of the musical terminology of the Uzbek language: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1981. -24 p.; Bakaeva N. Terminology of gold embroidery production in Bukhara and Gijduvan: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1971. -26 p.; Daniyarov I. Technical terminology of the Uzbek language at the present stage: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1988. -27 p.; Daniyarov I. Technical terminology of the Uzbek language at modern stage: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1988. -27 p.; Daniyarov I. Some issues of technical terminology of the Uzbek language. -T.: Fan, 1977. -134 p.; Madvaliev A. Uzbek chemical terminology and issues of its normalization: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1986. -25 p.; Sabirov A. Terms of Uzbek folk shows: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1988. -26 p.; Sanaev K. Construction terminology of the Uzbek language: Author's abstract. diss. ... PhD. -T.: 1984. -24 p.; Rosenthal D.E., Telenkova N.A. Reference book of linguistic terms. -Moscow: Education, 1972. -287 p.; Tursunova T. Lexical-grammatical study of architectural terms. -T.: Fan, 1987. -156 p.; Khatamov N. Development of Uzbek literary terminology in the Soviet period: Author. diss. ... PhD. -T.: 1971. -26 p.

¹³ Ibrohimov N., Yusupov M. Arabic grammar. Volume I. -Tashkent: Teacher, 2000. -B. 34.; Kholilov B. Textbook of Arabic language. -Tashkent: Teacher, 1977. -P. 56

¹⁴ Brockelmann Carl Arabische Grammatik 15. Anllage Leipzigvcv Vei'lap Lnzeklopadie 1962. B. 4-5 (vH 278+98 b).

Literonyms also have the phenomenon of synonymy. Since Arabic writers did not differentiate the pronunciation of the letters ك، چ، پ، گ، they used the combinations of boyi forsi // boyi ajami, jimi forsi // jimi ajami, jeyi forsi // jeyi ajami, gofi farsi // gofi ajami as synonyms for the literonyms pe, jim, je, gof. Apparently, the lyrical image is represented by the letters curved, bowed dol, nun, yo, qof. Such use of literonyms naturally creates mutual synonymy between them. It is clear from the above that the phenomenon of synonymy is not alien to the microsystem of literonyms, as in other lexical-semantic groups. In literonyms, antonymic relations are very vividly manifested. Literonyms with such features can be classified into two groups: 1) literonym - lexeme (alif stature - bended, bowed stature); 2) literonim - literonim (alif stature - like *dol* (Arabic letter) stature). In Alisher Navoi's poetry there are many antonyms of the literonym-literonym type.

The fourth section of the first chapter is entitled "The lexical-semantic group of literonyms", which explains the lexical-semantic features of letter names. The distinctive feature of the lexical-spiritual group of Uzbek-Arabic literonyms that distinguishes them from other lexical-spiritual groups is that literonyms are arranged under a special order, which, although not essentially linguistic-ontological in nature, is socio-territorially conditioned and strictly defined for the whole society. has a mandatory order. It cannot be amended voluntarily. Based on the above, we can conclude that the Uzbek-Arabic literonyms, as in other specific terminological systems, can form a separate - literonymic lexical-spiritual group, and this lexical-spiritual group with its ontological features fully meets the requirements for linguistic lexical-spiritual groups. All the relations peculiar to other lexical-spiritual groups of the Uzbek language are also peculiar to literonyms, and this conclusion proves once again that literonyms are equal members of the Uzbek lexical system with other units.

The second chapter is entitled "The role and lexical features of literary names in the Uzbek classical literature", the first part of which describes the role, place and importance of the literal arts in the system of industrial art.

Literal arts have a special place in the system of spiritual and verbal arts. It is able to express the whole image in a single spelling. In classical poetry, the Arabic letters (literonyms) played a special role in the system of arts, formed and developed in the heart of spiritual and verbal arts. The role of literonyms in the creation of new arts is immense. Literal arts are manifested in the arts such as metaphor, simile, heart, tajnis, tazod, istikhroj, tashif, tamsil(fable). In the study, they were studied on specific topics.

In classical literature, they approached the literal forms in a comparative way and skillfully used them to express important socio-political, enlightenment-moral ideas. The straight, curved, arched, circular letters in the alphabet were the basis for creating various analogies. For example, the lover's upright body is marked with the letter "alif", her slanted body is marked with the letter "dol", her eyebrows are marked with the letter "yo" or "nun", her hair is with the letter "lom" or "jim", her teeth are with the letter "sin", her mouth is with the letter "mim". and eyes are like the letter "ayn." Through these literal analogies, a more accurate and impressive depiction of the appearance of a lover or mistress is achieved.

Description: "O my lover, your body like an alif is in my broken soul, and the pearl of the treasure of your beauty is in my ruined memory." In the line, the comma is expressed by imitating the shape of the letter "alif". The poet points out that the alif is in the soul. In Alisher Navoi's poetry, literonyms are often used as metaphors. Here are some examples:

Description: "You (i.e. Allah) have adorned the statues of the beautiful like cypresses. This ornament, that is, "zeb," made their bodies zebo (beautiful, beautiful). The poet shows that by adding the letter "alif" to the word "zeb" ذ ب, the word "zebo" ب ذ is formed. The verse has a descriptive character. The expression "ul alif" in the second verse alludes to the mistress.

It is well known that one of the leading artistic methods in the development of the art of speech is based on the contrast, the "opposition". The use of words or phrases in a verse that express conflicting concepts in terms of a particular relationship creates a contradiction. This art allows the artist to create artistic scenes of a complex life that has gone through various contradictions.

In Alisher Navoi's poetry, it is possible to observe the use of the art of tazad(contrast) in previously unseen colors and tones. For example.

In this verse, the poet has created a unique pattern of contrast by traditionally contrasting the letters "alif" ا and "dol" د. The uniqueness of the method used is that the applied letter names not only served as a tool for contrast, but also to create an exaggerated image of the a lover under the burden of separation. Thus, by means of relatively simple-looking traditional letters, not only a contradiction but also a level of rhetoric is formed.

Meaning: Where is it to be outside of a meeting like 'alif' (in the word 'el' ل د | the letter alif comes at the beginning of the word and is written in a separate form)? I am among the six elements that are called by the names of earth, sky, north, south, east (sunrise), west, and I cannot be separated from them. So I can't go anywhere like "vov" in the word "kavn" ك و ف (day). " In this verse the contrast is expressed by the spelling of the letters "alif" ا and "vov" و. The poet focuses on the fact that "alif" is written separately in the word "el"(nation) ل د | and "vov" comes between the word "kavn" ك و ف. This, of course, created the conditions for a beautiful poetic style.

The poet wants to say in this verse, "I embraced my lover with affection and fell in love, and that is why I was overwhelmed by the pain of love. It was obvious that the word "love" begins with "ayn" ع and ends with "qaf" ق. It is known that "ayn" is a letter name in the Arabic alphabet, which also means love (sun) in a figurative sense. The contradiction in the verse is not based on a contradiction in the form of letters, but on the location of the letters 'ayn' and 'qaf' in the word 'ishq' (i.e., the placement of the word at the beginning and end). This word game, in addition to having a poetic effect on the mood of the reader, gave an opportunity to vividly express the inner experience and state of the lover.

As it became clear in the process of analysis, as a factor in the formation of the letter contrast ,ie tazod, it is possible to consider both the mutual contrast of letter forms and their contradiction in essence. In fact, contrasting letter forms is based on contrasting their essence. After all, just as there is no meaningless form,

so there is no formless content. Therefore, it is expedient to acknowledge that both the explicit formal analogy in the first two verses and the logical-semantic analogy in the third verse were created by the content of the verse. This clearly shows that the great artist of words - Alisher Navoi - has a unique skill in creating relatively complex examples of the art of tazod.

The second section is entitled "The Use of Literonyms in Their Sense." It is known that in classical literature literonyms are used for two purposes: didactic and artistic purposes. Literonyms used for didactic purposes were used to memorize the Uzbek-Arabic alphabet and to memorize the order of letters in the alphabet.

The third chapter, entitled "Linguopoetics of Literonyms", consists of two sections ("Linguistic and Artistic Features of Portable Literonyms" and "Application of Literonyms in Complex Spelling Arts Related to Spelling"). The use of literonyms in the classical sense in our classical literature is one of the peculiarities of Islamic literature and is related to the forms and spelling features of letters. Literonyms, when used figuratively, are expressed on the basis of the character (appearance, body structure, and condition) of the protagonist.

The figurative meanings are mainly formed by the method of metaphor, in part, synecdoche, and metonymy. When a metaphorical meaning is created, some aspects of the artistic hero's creation are compared with the graphic (written) form of the letters, their appearance, or the spelling features of the letter // word. In this case, if the beautiful, upright figure resembles the letter alif, the sloping, bended stature is attributed to dol, nun or yoga. Example:

The poet calls the beauty spot on the lover's lip "bejo" and the word "bejo" in two senses: 1) inappropriate, wrong; 2) interprets it as overly captivating, destructive, and implies the spelling of the word lip as the basis for the first meaning. Because in the spelling of the word lip, the dot is under the letter "be". The mistress's beauty spot was on her lips. It therefore relies not only on the spelling of the letter but also on the spelling of the word in the formation of the metaphorical figurative meaning. Synecdochically, literonyms and parts of the letters they represented served to represent certain parts of the mistress, such as the "tail" of the letter "mim" to the lover's hair, the head of the letter "ayn" to the eye and mouth, and the dots in the spelling of the letters to the mistress. compared to tears or beauty spot. Example:

The interpretation of the meaning in the first verse of the byte is much simpler. When you write the word Oraz (eye), the same letter is written at the beginning. In Arabic it is expressed in the sense of the same eye. The second verse is much more difficult to understand and interpret because the word bayn, which is the source of comparison, is unfamiliar to most readers. Bayne is a popular two-stringed tanbur-like musical instrument in India. In this verse, two eyebrows are compared to the letter nun ن, and at the same time to a two-bellied tanbur-like musical instrument ب - bayn.

In literonyms, when the figurative meaning is formed by the metonymic method, it is based on the spelling of the letter. In this way, the figurative meaning is related to the spelling of the word, not to the literonym itself. Accordingly, the

metonymic use of literonym differs significantly from its metaphorical and synecdochic use. In such an application, the literonym is essentially used in its own sense. In the spelling of a word, a figurative meaning is formed based on the position of the letter. Therefore, it can be said that the figurative meaning in this case is formed not by the literonym (letter) itself, but by the spelling of the word and, of course, by the presence and form of the letters in it. Example:

In this verse, the poet says, "Can a person come out of the crowd alone like an Alif ?! It promotes the idea that I am blocked in six ways in the world, like a 'vov'. In the system of complex analogies in the verse, the poet first focuses on the spelling of the word 'el'(nation). It refers to the state of the 'alif' alone, unattached by any element, distinct from other letters. Although the letter "alif" in the spelling of the word "el" is not connected with any element in appearance, it is clear that it is inseparable from other elements inwardly. Because if the letter alif is separated from the spelling of the word "el", the word "yol" remains. It is known that the lexical meaning of the word "yol" is fire. Hazrat Alisher Navoi, in order to clarify and express this idea more effectively, compares the situation of a person who has left the country with the letter "vov" in the word "kavn". The word "kavn" is Arabic and means "emerge." The letter "vov" in it means curvature. In this verse, the poet used the literonyms "alif" and "vov" in their own and figurative sense. The place and feature of these letters in the spelling of the word was the basis for the formation of a portable meaning. From this we can conclude that in literonyms the metaphorical and synecdochic and, on the other hand, the transitive meanings formed by the spelling (graphic) method are fundamentally different from each other. The metaphorical and synecdochic meanings are based on the formal features of the letter itself, and these formal features form the basis for the metaphor, the synecdoche. In the spelling graphic method, not only the form of the literonym and the portable meaning associated with it, but also the spelling of the word, the role of the letter in the spelling of the word is important, even decisive.

There are two different types of the complex arts associated with the spelling of the word. First : literonyms are directly involved in the realization of complex art, and the figurative meaning is formed on a metonymic-metaphorical or metonymic-synecdochic basis. This can be clearly seen in the "Khamsa".

In Islamic cosmogony, the teaching of the creation of the universe, it is interpreted that Allah created the light of Muhammad (peace and blessings of Allah be upon him) first, and then the entire universe - earth, planets, stars, animals and human beings - from this light. Based on this idea, Mir Alisher states that although Adam came and lived before the Prophet (peace and blessings of Allaah be upon him), they were "first a son, then a father" to our Prophet. As a proof of the idea, the alif, dol and mim in Ahmad, one of the four names of the Prophet, form the name of Adam, that the real Father is Ahmad, and that the son resembles the father, and the spelling of the words Ahmad and Adam is similar. In the word Ahmad the hoy hut is connected with the word habib. Because the epithet Habibullah (Truth, Beloved of Allah) is only used towards Prophet Muhammad

SWA. This epithet does not apply to our other prophets.¹⁵ Mir Alisher skillfully articulates a complex cosmogonic and genetic idea with high artistry in the above verses, relying on the peculiarities of literonyms and the spelling of words. In these verses the literonyms "alif", "dol", "mim", "ho" are used in their essence, that is, to name the letters. But these meanings are connected with the spelling of the word, and high art has been discovered. In the content of the verse, in addition to the name of the letter, a number of complex meanings are expressed, such as the letter "alif", "dol", "mim", which means that Adam is like Ahmad, and the son is like a father. The word "Habib" is indicated by the letter "ho".¹⁶

The second type: literonyms are not directly involved in the realization of complex art, in which the artistic purpose is expressed by referring to the structure of the word.¹⁷ An example of this is the following verse.

The meaning of the verse is: "Your mouth and your body, your eyebrows and your eyes are very tightly connected. If a lover wants to do something, one of them will be against him." The poet created the art of tashbehi (metaphor) sareh (hidden tashbeh) in this verse. In this art, the names of human members have hidden meanings at the base of the tag. In the open allusion the vertical position of the creature is compared to the appearance of the letter "alif" in the text, while in the hidden allusion the name of the letter is not mentioned, but it is expressed by the base (simile). The mouth is compared to the letters م "mim", qad - ا "alif", eyebrows - ن "nun" and eyes - ع "ayn". If we place these letters in sequence, we get the word "mone" (against), which is formed on the basis of analogy (tashbehi sareh).

Description: "He wanted to dye his beard. But what good is a beard if your hair is gray?" The interrelationship of the common Turkic words "black" and "white" in the second stanza has given rise to maqlubi baz. Another aspect of the great word art of Hazrat Alisher Navoi is that he was able to create a variety of high-level art, using not only the order of spelling of Arabic-Persian words, but also the spelling of Turkic words.

Conclusion

The results of the analysis on the topic of literonyms allow to draw the following conclusions:

1. In Alisher Navoi's enlightenment-cultural, didactic themes, literonyms are used mainly in their own sense. Literonyms with such features are not common in the works of the poet.
2. The poet used the letter and its name extensively, mainly for the purpose of creating literary works. Therefore, as has been said, literonyms used in their own sense are very rare in his works. We are not entirely right to say that all the literonyms used by him in his own sense were used in their absolute sense. Because literonyms used in their own sense also have a somewhat portable meaning.

---

¹⁵ The Holy Quran. -T.: Cholpon, 1992. -P. 6.

¹⁶ Navoi. Hamsa. -Tashkent: Fan, 1938. -P. 78

¹⁷ Akhmanova O. Dictionary of linguistic terms. -Moscow: Soviet Encyclopedia, 1966. -P. 67.

3. In the composition of literonyms used in their sense, it was observed that the first letter of the Arabic alphabet, i.e. the letter alif, is productive. This is because, firstly, the alphabet is the first character in the alphabet, and secondly, this letter differs from other letter symbols by its active use and popularity. It is well known that fiction is a form of art and it is the main tool for cultivating the artistic and aesthetic thinking of the people. Realizing this, the talented poet widely and appropriately used the Uzbek-Arabic letters in order to increase people's thinking skills, enrich their aesthetic taste.

4. Our wise ancestors used various means and methods to express ideas effectively. In particular, the representatives of artistic creation tried to create mature works using a wide range of different forms of artistic expression. Shifting play an important role in the development of folk spiritual culture. Hazrat Alisher Navoi is a creator who has created a unique direction and style in the use of the word in a figurative sense. His skill in using the letters of the Arabic alphabet in a figurative sense is particularly noteworthy. In all his works of art, Arabic literonyms, which have acquired a figurative meaning, are widely used. He enriched and perfected it, not limited to the traditional use of Arabic alphabet names, which were used figuratively in the works of his predecessors.

5. The results of the analysis show that literonyms such as alif, dol, nun, yo, qof, ayn, jim, sin, mim were found to be productive in the formation of portable meanings.

6. In the essence of classical poetry, the definition and description of a lover is often expressed. It was found that literonyms were widely used to describe the position and appearance of the limbs.

7. It has been proved in the work that literonyms are mainly used as a means of expressing the appearance of the lover. In the poetry of Hazrat Alisher Navoi, the literal arts were widely used, mainly as the appearance of the lover. In turn, through the art of literature, there are also places to a certain extent that reflect the mental state of the lover, the inner world.

8. Literonyms have been found to be one of the most important means of creating complex arts and there are two types. The essence of the first type is that literonyms are directly involved in the realization of complex arts, that is, literonyms are clearly expressed in the composition of the verse. In the second type, literonyms are given secretly (by analogy).

9. In the first type of complex art, literonyms mainly form the art of metaphor. The intricate arts, formed on the basis of the second type, embody the art of the hidden metaphor, the art of the soul. It is well known that in the formation of the art of the heart, it is not some literonyms but the spelling of the word that is taken into account. This takes into account the reverse reading of a particular word and the meaning it gives. We have seen this in our work through examples of the reversal of the word *hur* in the poetry of Hazrat Alisher Navoi as the reverse of the word spirit, or the moon.

10. We find that literonyms, which give rise to complex arts, exist in two different forms, i.e., explicit (explicit material form) or implicit (implicit form). These will be a tool for creating some of the arts related to spelling, such as the

heart, metaphor, hidden metaphor. Naturally, such arts enrich the reader's thinking, cultivate his mind, encourage him to observe, to be meticulous, alert. It should be noted that the art of the heart, metaphor, hidden metaphor are the arts directly related to the word, the order in which it is written, and the spelling of the phrase. Literonyms are used both literally and figuratively in the arts related to the spelling of the letters in a word. The intended literonyms that form complex literal arts were used primarily as a word game, rather than as a means of artistic representation.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09 ПО ПРИСУЖДЕНИЯ
УЧЁНЫХ СТЕПЕНЕЙ
ПРИ БУХАРСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ
БУХАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИНСТИТУТ**

ШАРИПОВА МАВЛЮДА БОЙМУРОТОВНА

**Лексико-семантическое и лингвопоэтическое исследование
литеронимов художественных произведений Навои**

10.00.01 – Узбекский язык

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА ФИЛОСОФИИ (PhD) ПО
ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Бухара – 2020

Тема диссертации доктора философии (PhD) зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № В 2019.2.PhD/Fil 777

Диссертация выполнена в Бухарском государственном университете.

Автореферат диссертации на трёх языках (узбекском, английском, русском (резюме)) размещен на веб-странице Ученого совета (www.buxdu.uz) и на информационно-образовательном портале «ZiyoNet» (www.ziyo.net).

Научный руководитель:

Саидов Ёкуб Сиддиқович,
доктор филологических наук

Официальные оппоненты:

Раупова Лайло Рахимовна,
доктор филологических наук, профессор

Жабборов Хужамурод,
доктор филологических наук

Ведущая организация:

Самаркандский государственный университет

Защита диссертации состоится «__» _____ 2020 года в __ часов на заседании Научного совета **PhD.03/27.02.2020.Fil.72.09** при Бухарском государственном университете (адрес: 200118, город Бухара, улица М. Икбол, дом № 11. Тел.: (0 365) 221-29-14; факс: (0 365) 221-29-14, email: buxdu_rektor@buxdu.uz).

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре Бухарского государственного университета (зарегистрирована за № ____). Адрес: 200118, город Бухара, улица М. Икбол, дом № 11. Тел.: (0 365) 221-29-14.

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2020 года.

(протокол рассылки № _____ от _____ 2020 года).

М.К.Абузалова

Председатель Ученого совета по присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук

Г.И.Тоирова

Ученый секретарь Ученого совета по присуждению ученых степеней,
кандидат филологических наук

Д.З.Ражабов

Председатель научного семинара при Ученом совете по присуждению ученых степеней,
доктор филологических наук

Введение (аннотация диссертации доктора философии PhD)

Цель исследования состоит в определении лексико-семантических лингвистических особенностей лтеронимов в поэзии Алишера Наво обосновании художественно-эстетических задач и раскрытии мастерства поэта в их использовании.

В качестве **объекта исследования** выбраны произведения «Хамса» и «Хазойин ул-маоний» («Ғаройиб ус-сиғар», «Наводур уш-шабоб», «Бадойи ул-васат», «Фавойид ул-кибор»), которые заняли свое место в двадцатитомном сборнике произведений Алишера Навои, напечатанном издательством «Фан» в 1988 году, а также рукопись научно-исследовательского института Востоковедения Академии наук Узбекистана (номернини кўрсатиш керак).

Научная новизна исследования состоит в том, что было определено место языкового и лексического уровня названий букв, организованы группы отдельного лексического значения узбекско-арабских лтеронимов на узбекском языке;

- доказано, что в узбекской литературе названия узбекско-арабских букв представляют собой отдельный вид книжного искусства, который в системе духовного искусства занимает особое место.

- согласно особенностям, которые присущи словарному единству узбекско-арабских лтеронимов, вместе с открытием возможностей составления слова, были определены наличие в них многоаспектного осмысления синонимов, а также варианты противоречивого осмысления на основе фактических материалов;

на примере художественных произведений Алишера Навои доказано, что метафорические, синекдохические и метонимические особенности названия узбекско-арабских букв занимают особое место в лингвопоэтическом аспекте, а точнее - в системе переносного значения слов.

Внедрение результатов исследования.

Проблемы, которые касаются освещения полисемантических, синонимических, омонимических, антонимических, метафорических, синекдохических и метонимических сторон лтеронимов, которые применяются в избранной узбекской литературе, использованы в фундаментальном проекте на тему «Узбекская литература периода независимости: синтез литературных традиций Востока и Запада» (справочник Министерства высшего и среднего специального образования Республики Узбекистан от 6 января 2020 года за № 89-03-58). В результате были создана возможность сделать выводы по обоснованию словарно-художественной и эстетической природы, места системы художественных искусств, переносных значений и сущность слов, требующих толкования;

Изучение художественного искусства в произведениях писателя, особенно в виде сравнения буквенного искусства в произведениях представителей джадидской литературы с буквенным искусством и на этой основе из выводов, относящихся к определению места прогресса данного искусства представителей литературы использовано в фундаментальном

проекте на тему «Джадидская литература как синтез всемирной передовой литературы», который выполнен в 2007-2011 годах, № ОТ-ФЗ-090 (справочник Министерства высшего и среднего специального образования от 25 февраля 2020 года за № 89-03-811). Воздействие избранной поэзии на джадидскую литературу даёт возможность ясно оценить в нём реальную действительность книжного художественного искусства.

По инициативе Президента Республики Узбекистан при разработке инструкции Научной школы суфизма, которая организована в Бухарской области для студентов старших курсов Высшего медресе Мир Араб, для таких уроков как «Суфизм», «Суфийские термины» при подготовке широко использовали рабочую инструкцию и текст доклада (справочник комитета по религиозным делам при кабинете Министров Республики Узбекистан от 14 января 2020 года за № 209). В результате доказано, что смысл и сущность художественных произведений Алишера Навои имеет прямое отношение к огромному вкладу богатого духовного наследия, общечеловеческой цивилизации и культуры, всемирного научного прогресса, которые основаны на своеобразных особенностях, на высоких гуманистических идеях и служат совершенствованию знаний.

Идеи художественного мастерства Алишера Навои использованы телерадиокомпанией «Бухоро» национальной телерадиокомпании Узбекистана для подготовки сценария программ «Восьмое чудо» и «Сохранённые века» (справочник национальной телерадиокомпании Узбекистана от 11 декабря 2019 года за № 1-450).

Материалы диссертации использованы в учебном пособии «История узбекского литературного языка», подготовленном под авторством Ё.Саидова, здесь нашли свое отражение такие темы, как лексические и грамматические критерии на языке Алишера Навои в произведении «Мухокаматул-луғатайн» (Справка Министерства высшего и среднего специального образования Узбекистана от 12 августа 2020 года за № 89-03-2783). В результате резюме на основе лексико-семантических и лингвопоэтических анализов языка художественных произведений, совершенствования научных мыслей, касающиеся места в прогрессе узбекского литературного языка Алишера Навои, стало основой обогащения содержания учебного пособия.

Структура и объем диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, резюме, списков использованной литературы и условных сокращений, общий объем составляет 130 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
LIST OF PUBLISHED WORKS
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ

I бўлим (I part; I часть)

1. Sharipova M.B. The role of artistic devices of literonomic tamsil and tajnis Navoi's literary activity // Clarivate Analytics ref cross // International Journal ISJ Theoretical Applied Science Philadelphia // USA issue 08 // Volume - 76 published // August 2019. – P. 205-208. (Impact Factor – 8,758).
2. Шарипова М.Б. Тажнис – арабий ёзув билан алоқадор санъат // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2004. – №2. – Б. 93-96. (10.00.00; №1).
3. Шарипова М. Ҳарфий санъатлар хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2004. – № 3. – Б. 41-44. (10.00.00; № 14).
4. Шарипова М. Алишер Навоий асарларида қалб санъати. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2005. – №1. – Б. 33-36. (10.00.00; № 14).
5. Шарипова М. Алишер Навоий асарларида тасхиф амали // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2006. – №1. – Б. 39-41. (10.00.00; № 14).
6. Шарипова М. Мураккаб ҳарфий санъатлар // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – Бухоро, 2008. – № 4. – Б.55-58. (10.00.00; №1).
7. Шарипова М., Мақсудова М. Навоий ғазалларида тажнис турлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2012. – № 5. – Б.91-95. (10.00.00; № 14).
8. Шарипова М. Место литеронимов в лексической системе // Наука современности: проблемы и решения сборник научных статей. Часть II. – Москва, 2019. – С. 140-144.
9. Шарипова М. Анализ некоторых литераномических тазодов (антитез) в произведениях Алишера Навои // Новая наука. Международная научно-практическая конференция. Актуальные вопросы современной науки и образования. Код конференции: КОФ-52. – Россия, 2019. – С.32-34.
10. Шарипова М. Бадиий нутқда ҳарф номлари // Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Термиз, 1993. –Б 56-57.
11. Шарипова М. Китобот – мумтоз нутқ маданиятида // Таълим жараёнида нутқ маданиятини шакллантириш масалалари: Ўзбек тили доимий V анжумани. – Тошкент, 1999. – Б. 89-90.

II бўлим (II part; II часть)

12. Шарипова М.Б., Сулаймонов Ш. Шеърый санъатлар сеҳри. (Рисола). – Бухоро: Бухоро, 2007. – 42 б.
13. Шарипова М. «Алиф» ҳарфининг поэтик санъат билан алоқадорлиги // Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1992. –Б. 6-7.

14. Шарипова М. Алиф – ибтидо ва интиҳо рамзи // Муосир Бухоро филологияси: Илмий мақолалар тўплами. – Бухоро: БухДУ, 1994. – № 1. – Б.3-4.
15. Шарипова М. Навоий шеърятда ҳарфий санъат // Муосир Бухоро филологияси: Илмий мақолалар тўплами. – Бухоро: БухДУ, 1994. – № 1. –Б. 55-56.
16. Шарипова М. Мумтоз матнларимизда ҳарфий санъатлар // Республика илмий-амалий конференция материаллари: Ўзбек тили доимий анжумани IV йиғини материаллари. – Тошкент, 1997. –Б.18.
17. Шарипова М. Навоий ижодида ҳарфий санъат // Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Бухоро: Бухоро, 2002. – Б. 76-78.
18. Шарипова М., Саидов Ё. Истифодаи лесикаи ҳарбӣ дар қиссаи «Чаллодони Бухоро» // Чашномаи Айнӣ: Халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Душанбе: Дониш, 2002. – № 9. – Б. 180.
19. Шарипова М. Тариқатдаги анъаналар ва ҳарфий санъат имкони // Махтумқули Фирӯғий ибратлари: Илмий мақолалар тўплами. – Бухоро, 2005. – Б. 82-83.
20. Sharipova M. Alisher Navoiy g‘azaliyotida tajnisi tomm san’atining qo‘llanilishi // Ilm-u adab jabhasida 60 yil: Ilmiy maqolalar to‘plami. – Buxoro: BuxDU, 2005. – B. 73-75.
21. Шарипова М. Алишер Навоий ғазалларида ҳарфий санъатлар//Филология ва методика масалалари. – Бухоро, 2006. – Б.133-135.
22. Шарипова М. Ҳарф нутқий ҳодиса сифатида // Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 99-100.
23. Шарипова М. Истиора // Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2008. – Б. 87 -89
24. Шарипова М. Ташбех// Гений русской литературы: Материалы межвузовской научно-практической конференции, посвященной 180-летию со дня рождения Л.Н.Толстого. – Бухара, 2008.– С. 210-214.
25. Шарипова М. Фазлий Намангонийнинг ҳарфий санъатлар ривожда тутган ўрни // Тилшунослик ва методика масалалари: Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2009. – Б. 94-96.
26. Шарипова М. Саидов Ё. Литероним ҳарф номи сифатида // Тилнинг лексик-семантик тизими ва қиёсий типологик изланишлар: синхрония, диахрония: Илмий-назарий анжуман материаллари. – Бухоро, 2009. – Б.189-192.

27. Шарипова М. Литерономик ҳарфий тазодлар // Гуманистические основы художественного мира А.П.Чехова: Сборник научных статей. – Бухара, 2010. – С.200-203.
28. Шарипова М. Тазод санъатида ҳарф номларининг ўрни // Филология масалалари: Илмий мақолалар тўплами. 5-чиқиш. – Тошкент: Фан, 2012. – Б. 144-146.